

Dr. Regnerus Steensma (1937-2012)

Een bio-bibliografie

Justin E.A. Kroesen

Afbeelding 1: Regnerus Steensma in zijn werkkamer, 2012 [foto Erik Veenstra / De Streekkrant]

1. Inleiding

Op 6 april 2013 verscheen de monografie *Protestantse kerken – Hun pracht en kracht* als laatste in een lange reeks publicaties van dr. Regnerus Steensma over historische kerkgebouwen en hun interieurs.¹ Het boek zal zich zonder twijfel vestigen als een standaardwerk over Nederlandse kerken als historische en theologische vindplaatsen.² Onderwerp is de kerkruimte en het meubilair dat daarin wordt aangetroffen, en daaruit distilleert de auteur met Friese nuchterheid omzichtig en kundig een religieus en cultureel tijdsbeeld. Achter de verschijningsvormen belicht Steensma het geloof en de sociale verhoudingen, evenals de omgang met grote levensvragen rondom vergankelijkheid en dood, hoop en vrees, lijden en verlossing. Hierdoor, evenals door de overvloed aan fraaie foto's, zijn veel van zijn wetenschappelijke studies ook toegankelijk voor een breder geïnteresseerd publiek. Het werk aan 'het grote boek', doelgericht en hartstochtelijk als altijd, nam het grootste deel van 2012 in beslag. Niet alleen bestudeerde Steensma talloze geschreven bronnen over de afzonderlijke kerken, ook bereisde hij het hele land om die te fotograferen.

Helaas heeft Regnerus Steensma niet meer van het resultaat mogen genieten; terwijl het onderzoek zich al in de afrondende fase bevond, overleed hij plotseling in december 2012 in zijn woonplaats Buitenpost. Het manuscript werd door mij – zijn leerling, collega en vriend – geredigeerd en ingeleid, en voorzien van vele foto's in april 2013 tot publicatie gebracht.³ Zo kon een belangrijke geestelijke erfenis van Regnerus Steensma voor de toekomst worden veilig gesteld. *Protestantse kerken – Hun pracht en kracht* vormt het sluitstuk van een lange en zeer vruchtbare wetenschappelijke carrière op het gebied van kerkbouw en religieuze kunst, een expertisegedebied dat hij bij zijn pensioen in 2002 zelf kernachtig samenvatte als 'Kerkbouw en kerkinrichting, zowel historische ontwikkelingen als eigentijdse vraagstellingen, en aspecten van religie in de hedendaagse kunst en het gebruik van kunst in de eredienst'.⁴

Kort na zijn overlijden omschreef een bestuurslid van de Stichting Oude Groninger Kerken Regnerus Steensma als 'een kathedraal van een man'.⁵ Kernachtiger kunnen zijn rijzige gestalte, zijn grote wetenschappelijke verdienste en

¹ R. STEENSMA: *Protestantse kerken – Hun pracht en kracht* (bezorgd en ingeleid door J.E.A. KROESEN) (Gorredijk 2013).

² Ook de verkoop bleek een succes: binnen vier maanden was praktisch de gehele oplage uitverkocht.

³ Tussen 1996 en 2012 heb ik intensief met Regnerus Steensma samengewerkt, aanvankelijk als student(-assistent), daarna als promovendus en sinds 2004 als universitair docent aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap en als onderzoeker aan het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed (voorheen Instituut voor Liturgiewetenschap) van de Rijksuniversiteit Groningen.

⁴ Aantekeningen in privé-archief Regnerus Steensma.

⁵ Uitspraak van Ben Warner, lid van de Raad van Advies van de Stichting Oude Groninger Kerken.

zijn liefde voor oude kerken nauwelijks getypeerd worden. Het onderhavige artikel biedt een schets van het leven en werk van een markante Friese theoloog met een levenslange passie voor oude kerken als spiegels van religie en cultuur.⁶

2. Van kerkgeschiedenis naar kerkbouw

Regnerus Steensma werd op 28 juli 1937 geboren als oudste zoon in een hervormd boerengezin in het Friese buurtschap Tirns bij Sneek. Enkele jaren later verhuisde het gezin naar een boerderij aan de Hemdyk in het nabijgelegen Ysbrechtum. Reeds als kind maakte de monumentale gotische Martinikerk in Bolsward grote indruk op de jonge Regnerus wanneer hij zijn grootouders in die stad bezocht. In zijn tienerjaren trok hij er per (brom)fiets op uit om de kerken in de streek rondom Sneek en Bolsward te fotograferen met een camera die hij van zijn vader had gekregen. Toen hij de middelbare school had doorlopen, verhuisde Regnerus in 1958 voor een studie theologie naar Groningen, met als doel om predikant te worden in de Nederlandse Hervormde Kerk. Voor het feit dat hij als oudste niet geacht werd de boerderij over te nemen bleef hij zijn ouders altijd dankbaar. Na zijn kandidaatsexamen specialiseerde hij zich in de kerkgeschiedenis onder begeleiding van prof. dr. W.F. Dankbaar. Deze gaf hem toestemming om zijn doctoraalscriptie over het geestelijk leven in de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd in het westen van Friesland in het Fries te schrijven. Hierop studeerde Steensma af in 1965.⁷ Al woonde hij al vele jaren in Groningen, hij bleef een Fries in hart en nieren. In 1971 verhuisde hij met zijn vrouw Elly Dijk en twee zonen Romke en Hedzer dan ook terug naar *it Heitelân* (het vaderland), naar Kollum, net over de Gronings-Friese grens.

Na afsluiting van zijn doctoraal – de kerkelijke opleiding zou hij pas afronden in 1978 – koos Steensma niet voor het predikantschap, maar kreeg hij een aanstelling als wetenschappelijk assistent bij het in 1963 door prof. dr. A.F.N. Lekerkerker aan de Groningse theologische faculteit gestichte Instituut voor Liturgiewetenschap. Daar ontwikkelde hij zich tot een specialist op het terrein van kerkbouw en religieuze kunst. Tot ongeveer 1975 zou hij ook de ingeslagen weg van het kerkhistorisch onderzoek vervolgen. Hij wijdde zijn promotieonderzoek aan het middeleeuwse klooster Thabor, dat op slechts een steenworp afstand van zijn wieg had gestaan. Onderwerp was de geschiedenis van dit Win-

⁶ De indeling van zijn oeuvre in thematische fasen is voor een belangrijk deel ontleend aan een door Steensma zelf opgesteld document uit 2001. Ook is dankbaar gebruik gemaakt van persoonlijke aantekeningen uit zijn privé-archief, evenals van de biografische schets van de hand van J.N. BREMMER: 'Regnerus Steensma. Een leven in hout en steen', in J.E.A. KROESEN, J.R. LUTH & A.L. MOLENDIJK (red.): *Religieuze ruimte. Kerkbouw, kerkinrichting, religieuze kunst. Feestbundel voor Regnerus Steensma bij zijn vijftenzestigste verjaardag* (Zoetermeer 2002) 9-19.

⁷ Publicatie volgde in 1969, als 'Geastlik libben yn Wûnseradiel', in J.J. SPAHR VAN DER HOEK (red.): *Geakunde Wûnseradiel* (Boalsert [Bolsward] 1969) 126-225.

desheimer klooster aan de hand van daaruit afkomstige middeleeuwse handschriften, waaronder kronieken, historische en theologische traktaten, preken en een bundel met natuurwetenschappelijke verhandelingen. Steensma promoveerde op deze studie op 10 december 1970.⁸ In de jaren erna bleef hij in verschillende artikelen dicht bij het thema van de middeleeuwse kloosters in Friesland, onder meer in de gemeente Wymbritseradeel,⁹ en ook schreef hij een inleiding bij de heruitgave van de *Historie van Vrieslant* van Peter Jacobsz van Thabor.¹⁰ Daarnaast bestudeerde hij de Friese geschiedschrijver Ids Hoytes, publiceerde hij een artikel over begrafenisgebruiken rond de Reformatie en over bankverhuur in Wâldsein in de achttiende eeuw.¹¹

Na zijn benoeming als wetenschappelijk medewerker in tijdelijke dienst in 1965 concentreerde Steensma zijn aandacht in toenemende mate op het specialisme van kerkbouw en religieuze kunst.¹² Toen hij in 1972 werd benoemd tot vaste medewerker, gebeurde dit met financiële steun van het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen, dat de grote wetenschappelijke en maatschappelijke waarde van zijn werk inzag. Al tijdens zijn promotieonderzoek vanaf het midden van de jaren zestig was Steensma begonnen met het aanleggen van een fotoarchief betreffende historische kerkgebouwen in Noord-Nederland. Voor de Regionale Omroep Noord en Oost (RONO) hield hij tussen 1964 en 1966 een veertigtal lezingen over 'Kerkelijke schatten in Noord en Oost-Nederland'. Deze causerieën legden een belangrijke basis voor zijn eerste boek, dat een groot verkoopsucces zou worden: *Vroomheid in hout en steen*, door Steensma kortweg als *Vroomheid* aangeduid.¹³ Dit boek werd vier maal herdrukt, in een oplage van in totaal 25.000 exemplaren. Het bevat een inleiding over de geschiedenis van de kerkbouw, het kerkinterieur en de beeldende kunst in en aan de kerken, gevolgd door ca. 160 fotopagina's met talrijke voorbeelden uit de drie noordelijke provincies. Het boek opende bij een groot publiek de ogen voor de bijzondere waarde van het religieuze erfgoed in Groningen, Friesland

⁸ Gepubliceerd als *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften. Een inleiding en inventarisatie* (Leeuwarden 1970).

⁹ 'De midsieuske kleasters', in G. BAKKER (red.): *Wymbritseradiel, skiednis fan in greidgritenij* (Boalsert [Bolsward] 1974) 28-52.

¹⁰ 'De kroniek van Peter van Thabor', in Peter Jacobsz VAN THABOR: *Historie van Vrieslant* (Leeuwarden 1973²) I-XVII.

¹¹ 'Ids Hoytes, in Snitser skiedskriuwer út de 16de ieu', in *Flecht op 'e koai. Stúdzjes oanbean oan prof. dr. W.J. Buma ta syn sechtichste jierdei* (Grins [Groningen] 1970) 130-132; 'De strijd van de calvinisten tegen katholieke begrafenisgebruiken', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 4 (1970) 13-21 en 'In reglemint út 1752 foar it plakforbieren yn de tsjerke fan Wâldsein', in *De vrije Fries* 49 (1969) 100-103.

¹² In 1974 werd Steensma bevorderd tot wetenschappelijk hoofdmedewerker, in 1985 tot universitair docent en in 1998 tot universitair hoofddocent.

¹³ *Vroomheid in hout en steen. Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland* (Baarn 1966 en latere drukken).

en Drenthe.¹⁴ Mede door de naam die hij met *Vroomheid* gemaakt had, trad Steensma in 1972 toe tot het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB), een functie die hij twee jaar zou bekleden.

Naast het bestuderen van oude kerken spande hij zich ook in deze jaren al actief in voor de instandhouding van de kerkelijke monumenten. In 1969 was hij één van de grondleggers van de Stichting Oude Groninger Kerken, een donateursstichting die monumentale kerkgebouwen van noodlijdende kerkelijke gemeenten overneemt en in stand houdt.¹⁵ Op 1 oktober 1969 mocht Steensma in het acht-uur-journaal uitleg geven over dit destijds nieuwe fenomeen in kerkelijk Nederland. In 1970 volgde in Friesland een vergelijkbaar initiatief met de oprichting van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.¹⁶ Deze noordelijke stichtingen zouden in de daaropvolgende jaren als modellen dienen voor vergelijkbare initiatieven elders in het land, onder andere in Zeeland, Holland en Gelderland. Bij de Groningse en de Friese stichting bleef hij tot het eind van zijn leven betrokken in uiteenlopende bestuurs- en redactiefuncties.¹⁷ Toen hij in 1998 werd gedecoreerd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau was dat in niet onbelangrijke mate vanwege zijn inzet voor deze twee organisaties, die anno 2013 opgeteld meer dan 100 oude kerken in de provincies Groningen en Friesland bezitten.¹⁸ In Friesland raakte Steensma in de jaren zeventig bestuurlijk betrokken bij het Fries Genootschap. In deze hoedanigheid was hij medesamensteller van het rapport *Om het gezicht van Friesland. Rapport over de bescherming van het karakteristieke uiterlijk van stad en dorp in Friesland*, dat in 1975 verscheen.

De succesformule van *Vroomheid in hout en steen* kreeg bij uitgeverij Bosch & Keuning in Baarn een vervolg in de 17-delige serie *Langs de oude ... kerken*, met kerkbeschrijvingen door diverse auteurs aan de hand van autoroutes door afzonderlijke provincies (of delen daarvan), verschenen tussen 1970 en 1977. Zelf schreef hij hierin de delen over Groningen, Friesland en Drenthe.¹⁹ Met zijn Groningse collega Casper Honders redigeerde hij een vierdelige serie langs

¹⁴ In het verschijningsjaar van *Vroomheid in hout en steen* was Steensma ook betrokken bij de organisatie van de tentoonstelling *500 jaar klooster Ter Apel. Van metten tot vespers*, gehouden in het voormalige klooster in Ter Apel.

¹⁵ Zie www.groningerkerken.nl.

¹⁶ Zie www.aldefrysketsjerken.nl. Bij de oprichting van deze stichting beschreef Steensma een karakteristiek van de Friese kerken: 'De oude Friese kerken', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1970) 1-24.

¹⁷ Op het moment van overlijden was hij redactievoorzitter van de periodieken *Groninger kerken* en *Alde Fryske tsjerken*.

¹⁸ In 1994 was Steensma de eerste ontvanger van de Erepenninng van de Stichting Oude Groninger Kerken.

¹⁹ *Langs de oude Groninger kerken* (Baarn 1970); *Langs de oude Friese kerken* (Baarn 1971); *Langs de oude Drentse kerken* (Baarn 1977). Het zeer succesvolle televisieprogramma *Kerkepad*, dat de NCRV vanaf 1976 zou uitzenden, was voor een belangrijk deel op deze serie geïnspireerd.

Nederlandse orgels.²⁰ In 1974 verscheen van zijn hand een inleiding over ‘Kerkelijke monumenten’ in deel 1 van de vierdelige serie *Nederlandse monumenten in beeld*, over Noord-Nederland.²¹ In 1976 publiceerde Steensma een wetenschappelijke studie over ‘De kerkelijke bouwkunst in Groningen’, in de bundel *Historie van Groningen*.²² De groeppenindeling die hij samen met bouwhistoricus W.J. Berghuis opstelde is nog altijd gezaghebbend. In deze jaren verschenen ook verschillende kleinere en grotere studies over afzonderlijke kerkgebouwen in de noordelijke provincies, onder meer te Oostum, Oppenhuizen, Janum (opnieuw samen met W.J. Berghuis), Ysbrechtum, Saaksum en Katlijk.²³ Sommige van deze bijdragen schreef hij in het Fries, zijn moedertaal, zoals ook een artikel in 1976 in *De vrije Fries*, het jaarboek van het Fries Genootschap, getiteld (vertaald): ‘hoe beleven wij als Friezen onze monumenten en wat doen we ermee?’²⁴ Hij genoot dankbaar van de vrijheid die zijn specialistenrol met zich meebracht. Toen hij in 1979 enkele persoonlijke aantekeningen aan het papier toevertrouwde, schreef hij over zijn werk: ‘Ik heb een baan als geen ander in Nederland. Geen andere persoon is geheel vrijgesteld voor wetenschappelijke bestudering van kerkbouw.’²⁵

In de jaren tachtig verlegde Steensma zijn aandacht geleidelijk naar de moderne en eigentijdse kerkelijke bouwkunst. In 1983 publiceerde hij een studie over moderne kerkbouw in de Verenigde Staten, uitgevoerd in het kader van een studiereis naar dat land, een jaar eerder, met een groep theologiestudenten.²⁶ In deze jaren ondernam hij vele reizen met groepen studenten, sommige vrijwel jaarlijks, onder meer naar Keulen, Chartres, Denemarken, Engeland, Bourgon-

²⁰ [Met A.C. HONDERS (red.):] *Langs Nederlandse orgels* 1-4 (Baarn 1977-1979).

²¹ ‘Kerkelijke monumenten’, in H.M. VAN DEN BERG et al.: *Nederlandse monumenten in beeld*. 1. *Groningen, Friesland, Drenthe* (Baarn 1974) 18-27. Hij was tevens mederedacteur van deze vierdelige serie.

²² ‘De kerkelijke bouwkunst in Groningen’, in W.J. FORMSMA et al. (red.): *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1976) 657-686.

²³ ‘De kerk van Oostum’, in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1969) 7-15; ‘It bistek fan de yn 1695 ny to bouwen tsjerke yn Toppenhuzen’, in *De vrije Fries* 49 (1969) 66-72; [met W.J. BERGHUIS:] ‘De kerk te Janum’, in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 69 (1970) 53-61; ‘Inkelde oantekeningen by de bou fan de nije tsjerke to Ysbrechtum yn 1865’, in *De vrije Fries* 52 (1972) 63-67; ‘De kerk en toren te Saaksum’, in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1973) 7-15 en ‘De middeleeuwse dorpskerk van Katlijk – gebouw en gebruik’, in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1982) 37-52.

²⁴ ‘Hoe bilibje wy as Friezen ús monuminten en hwat dogge wy der mei?’, in *De vrije Fries* 56 (1976) 5-18.

²⁵ Aantekeningen van oktober 1979, privé-archief van Regnerus Steensma. Hij voegde er het voornemen aan toe om minder tijd te besteden aan ‘vergaderwerk dat een ander ook kan doen’.

²⁶ Onderzoeksverslag gepubliceerd als ‘Moderne religieuze bouwkunst in de Verenigde Staten’, in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 17 (1983) 63-96.

dië en Rome. De omgang met studenten gaf hem veel voldoening; in 1979 schreef hij: 'Kontakt met studenten is inspirerend voor de studie en voor het persoonlijk leven.'²⁷ In het theologiecurriculum gaf hij colleges over de cultuurgeschiedenis van het christendom, toegespitst op thema's als de geschiedenis van de kerkbouw en de ontwikkeling van het Christusbeeld. In de later verzelfstandigde opleiding godsdienstwetenschap aan de Groningse faculteit verzorgde hij colleges over iconografie. Generaties Groninger theologen en godsdienstwetenschappers werden door Steensma ingewijd in de beginselen van kerkbouw en religieuze kunst, en met velen van hen behield hij ook na hun studie het contact. De eigentijdse thematiek sloeg aan bij de studenten, en hij begeleidde op dit terrein zo'n vijftien doctoraalscripties.²⁸ De belangstelling van zijn studenten had ook een weerslag op zijn eigen onderzoek. Zo komt zijn groeiende oog voor moderne ontwikkelingen duidelijk tot uitdrukking in de syllabus *De geschiedenis van kerkbouw en kerkegebruik* uit 1984, een doorwrocht overzicht van kerkgebouwen vanaf de vierde tot en met de twintigste eeuw dat ongepubliceerd bleef.²⁹ Daarin is het vijfde en verreweg grootste hoofdstuk gewijd aan 'Kerkbouw in de 20ste eeuw', met ruime aandacht voor onder meer de nieuwe zakelijkheid, het neo-ekspressionisme [*sic*] en het brutalisme.

Moderne kerkbouw kwam ook uitvoerig aan bod in het boek *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* uit 1986, waarvoor Steensma samen met de Amsterdamse kunsthistoricus prof. dr. C.A. van Swigchem de redactie voerde.³⁰ Hierin wijdde Steensma een hoofdstuk aan de bouwkunst, getiteld 'Kerkbouw in de jaren zestig. Op zoek naar nieuwe uitdrukingskracht'.³¹ Met zijn student Roel Knijff deed hij enkele jaren later onderzoek naar de vervanging van grote stadskerken door kleine, wat resulteerde in een als monografie gepubliceerde studie *Model Oranjekapel*³² en een artikel in het tijdschrift *Eredienstvaardig* over 'De liturgische inrichting van kleine kerken'.³³ Het achterliggende onderwerp van deze studie was de voortschrijdende ontkerkelijking, waardoor een groeiend aantal Nederlandse kerken aan de eredienst werd onttrokken of drastisch werd verbouwd. Tot Steensma's latere publicaties over historische kerkbouw behoren artikelen over het middeleeuwse torenlandschap in de provincie Groningen en de goti-

²⁷ Aantekeningen van oktober 1979, privé-archief van Regnerus Steensma.

²⁸ In totaal begeleidde hij als docent 24 afstudeerscripties.

²⁹ Dit laatste is herhaaldelijk betreurd door Steensma's Tilburgse collega prof. dr. Paul Post.

³⁰ R. STEENSMA & C.A. VAN SWIGCHEM (red.): *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (Kampen 1986). Dit boek werd samengesteld op verzoek van het moderamen van de Gereformeerde Kerken in Nederland ter gelegenheid van de 150ste verjaardag van de Afscheiding.

³¹ 'Kerkbouw in de jaren zestig. Op zoek naar nieuwe uitdrukingskracht', in STEENSMA & VAN SWIGCHEM (red.): *Honderdvijftig jaar* 100-119.

³² R. STEENSMA & R.H. KNIJFF: *Model Oranjekapel. Vervanging van grote kerken door kleine* (Zoetermeer 1992).

³³ 'De liturgische inrichting van kleine kerken', in *Eredienstvaardig* 9/6 (1993) 242-253.

sche kerkbouw in Zevenwouden.³⁴ In zijn latere werk zou de bouwkunst *sec* echter een steeds minder prominente rol spelen, aangezien zijn aandacht zich steeds sterker concentreerde op het thema van kerkinrichting en -gebruik, evenals op de wisselwerking tussen kunst en liturgie.

3. Kerkinrichting en kerkgebruik

Al vroeg in zijn wetenschappelijke carrière besteedde Steensma uitvoerig aandacht aan het interieur van kerken, vooral aan het liturgisch meubilair. Vanaf het begin had hij hierbij zowel oog voor oude monumentale kerken als voor moderne ontwikkelingen. In 1964 schreef Steensma, nog student, op verzoek van de kerkelijke hoogleraar prof. dr. A.F.N. Lekkerkerker een artikel getiteld 'Middeleeuwse doopvonten in Noord-Nederland', zijn eerste wetenschappelijke publicatie.³⁵ In 1966 volgde een meer op de eigentijdse praktijk betrokken bijdrage over 'Vraagstukken rond de inrichting van de kerk'.³⁶ In een tijd van veranderingsgezindheid en experimenteerdrang voelde Steensma de behoefte aan adviezen bij herinrichting van kerkgebouwen goed aan. In 1974 werd hij benoemd tot lid van de Bouw- en Restauratiecommissie binnen de Nederlandse Hervormde kerk, een functie die hij meer dan een kwart eeuw zou bekleden (vanaf 1988 als voorzitter). In deze hoedanigheid adviseerde hij vele tientallen gemeenten waar plannen leefden voor een liturgische herinrichting.³⁷ Steensma hield zijn mening meestal niet voor zich, noch bij zijn mondelinge adviezen, noch in geschrifte. Al in 1968 liet hij zich tamelijk kritisch uit over de ingrepen die het Groningse architectenbureau Offringa c.s. had gedaan bij de restauraties van een tiental hervormde kerken in Groningen.³⁸ Steeds woog hij verschillende aspecten tegen elkaar af: de liturgische bruikbaarheid van het interieur (met voldoende rituele 'speelruimte') tegenover de monumentaliteit van het meubilair en zijn historische belang.

De historische inrichting van kerkgebouwen bleef nadrukkelijk onderdeel van Steensma's onderzoeksagenda. In de jaren zeventig schreef hij verscheidene artikelen over historisch kerkmeubilair in Noord-Nederlandse dorpskerken,

³⁴ 'Het Groninger torenlandschap voor 1500', in *Groninger kerken* 15 (1998) 109-113; 'Gotiek in Zevenwouden', in *Alde Fryske Tsjerken* 2 (2010) 1-4.

³⁵ In *Jaarboek voor de eredienst van de Nederlandse Hervormde kerk* (1963-1964) 145-157.

³⁶ In *Eredienst* 1 (1966) 6-16.

³⁷ Ook na zijn lidmaatschap van genoemde commissie zette hij dit werk voort. Nog in december 2012, enkele dagen voor zijn overlijden, adviseerde hij de protestantse gemeente van Bloemendaal.

³⁸ 'De interieurveranderingen bij de restauraties van de hervormde kerken te: Eenrum, Ezinge, Huizinge, Kantens, Leermens, Loppersum, Marsum, Wirdum (Gr.), 't Zandt en Zeerijp, uitgevoerd door het bureau Offringa c.s. te Groningen', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 4 (1968) 21-36.

onder meer in Raerd/Rauwerd, Tinallinge en Blessum.³⁹ Ook bestudeerde hij in 1974 de middeleeuwse kerkelijke voorwerpen in de collectie van het Fries Museum,⁴⁰ en in de feestbundel voor zijn promotor Dankbaar uit 1975 schreef hij over 'Protestantse dankoffers op middeleeuwse altaarstenen'.⁴¹ In opdracht van het bisdom Groningen inventariseerde hij in deze jaren samen met verschillende deskundigen op het gebied van kerkelijk vaatwerk, onder wie dr. G.A. Wellen en dr. D.P.R.A. Bouvy, het kunstbezit van alle noordelijke rooms-katholieke parochies. Alle kerken in het bisdom werden bezocht, waarbij de objecten nauwkeurig werden beschreven door Steensma en gefotografeerd door Jan Schurer, medewerker van de Centrale Fotodienst van de Groningse universiteit. Het rapport zelf, voltooid in 1975, bleef ongepubliceerd, maar wel verscheen een artikel over het project.⁴² In 1983 bestudeerde Steensma een handschrift van de Vlaamse jezuïetenpater Franciscus Mijleman die in de eerste helft van de zeventiende eeuw overal in Groningen gewag maakte van middeleeuws kerkmeubilair dat na de Reformatie was blijven staan.⁴³ Deze studie bracht hem bij de 'sporen van de middeleeuwse eredienst in protestantse kerken', een thema waaraan hij vooral na 1996 nog veelvuldig aandacht zou besteden.

In het Nationale Monumentenjaar 1975 verscheen van Steensma's hand een monumentale boekpublicatie die zich mede door de enorme oplage van 40.000 exemplaren zou ontwikkelen tot een standaardwerk over historische kerkinterieurs in Nederland: *Verbeeld vertrouwen*.⁴⁴ Hij rekende het zelf lange tijd tot zijn mooiste en beste publicaties. Dit boek, uitgevoerd in groot formaat en rijk geïllustreerd met vele foto's in zowel kleur als zwart-wit, werd door Steensma geschreven op verzoek van zijn inmiddels vaste uitgever Bosch & Keuning in Baarn als relatiegeschenk bij diens vijftigjarig bestaan. Later werd het als 'boek van de maand' in een handelseditie uitgebracht. Zoals de ondertitel *De mens tussen kernishout en doodskop* aangeeft, ging het Steensma niet primair om het gebouw als een architectonisch monument of om het meubilair als een verzameling kunstobjecten, maar veeleer om de mensen die de kerken gebruikten, hun geloof en ideeënwereld. Het boek werd geïllustreerd met foto's gemaakt door

³⁹ 'It interieur fan de tsjerke to Raerd (Rh.)', in *De vrije Fries* 50 (1970) 73-82; [met J.F.N. VAN HARREVELT:] 'De preekstoel van Tinallinge en aanverwante typen', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1972) 115-120; 'De inventaris van de kerk te Blessum', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1976) 17-20.

⁴⁰ 'Rond doopvont en altaar. Middeleeuwse kerkelijke voorwerpen in het Fries Museum', in *De vrije Fries* 54 (1974) 65-80.

⁴¹ In A.C. HONDERS, R. STEENSMA & J. WIT (red.): *Gratias agimus. Opstellen over danken en loven aangeboden aan prof. dr. W.F. Dankbaar* (Groningen 1975) 94-103.

⁴² 'De inventarisatie van het kunstbezit in het bisdom Groningen', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 9 (1975) 21-46.

⁴³ 'Eenige naegelaeten gedenckwaardige overblijfselen. Herinneringen aan de katholieke eredienst in de Ommelanden', in *Publicaties Stichting Oude Groninger kerken* (1983) 151-167.

⁴⁴ *Verbeeld vertrouwen. De mens tussen kernishout en doodskop* (Baarn 1975).

de eerder genoemde Jan Schurer en zijn collega Alex Luttmer. Voor het boek werd vrijwel het hele land bereisd, wat resulteerde in een flinke uitbreiding van het fotoarchief van het Instituut voor Liturgiewetenschap. Dit archief, dat tegenwoordig zo'n 60.000 bestanden bevat, is vanaf 2000 met financiële steun van het Mulleriusfonds gedigitaliseerd en toegankelijk via www.kerkeninbeeld.nl.

Een jaar eerder verscheen ook het boek *Het gebruik van hervormde kerken in Groningen*, over de wijze waarop de kerkruimte werd gebruikt voor de eredienst.⁴⁵ Voor deze studie had Steensma alle 180 hervormde gemeenten in de provincie met enquêtes benaderd. Het boek maakt onder meer inzichtelijk hoe de eredienst onder invloed van de Liturgische Beweging binnen de Nederlandse Hervormde Kerk vanaf de jaren zestig op veel plaatsen aan fundamentele veranderingen onderhevig was. Traditionele vormen van avondmaalsviering en doopbediening maakten plaats voor nieuwe, vrijere vormen, waarbij een verlangen naar gemeenschapsbeleving voorop stond. In 1979 volgde een bescheiden studie over de viering van het avondmaal in de kerken van de Christelijk Gereformeerde Kerk in Noord-Nederland.⁴⁶ In 1981 publiceerde Steensma een publieksgericht boekje over praktische vraagstukken rondom gebouw en gebruik, getiteld *Kerken wat doe je ermee*, en in datzelfde jaar schreef hij een handreiking over *Beheer en onderhoud van kerkgebouwen*.⁴⁷ Een jaar later publiceerde hij een bijdrage over 'De herinrichting van de Domkerk in Utrecht' in de bundel die verscheen bij de restauratie⁴⁸ en in 1985 was hij medesamensteller van de nota *Omgaan met kerkgebouwen*, uitgegeven door de Bouw- en Restauratiecommissie als themanummer van het tijdschrift *Eredienstwaardig*.⁴⁹ De kerken in de stad Groningen stonden centraal in een studie van de gebruiksmogelijkheden van vier binnenstadskerken in die stad.⁵⁰ In 1998 zou hij nog eens tot dit thema terugkeren met een artikel over de plaats van de avondmaalsviering in monu-

⁴⁵ *Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen. Een onderzoek inzake het huidige gebruik van de oude Groninger kerken alsmede, alsmede van de recent gebouwde hervormde kerken* (Groningen 1974). Een vergelijkbaar onderzoeksproject in Drenthe werd wel uitgevoerd, maar kwam niet tot publicatie.

⁴⁶ 'De avondmaalsviering in de Christelijke Gereformeerde kerken van Noord-Nederland', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 13 (1979) 81-95.

⁴⁷ *Kerken wat doe je ermee* (Baarn 1981); *Beheer en onderhoud van kerkgebouwen. Een bundel zakelijke informatie* (Hilversum 1981).

⁴⁸ 'De herinrichting van de Domkerk in Utrecht', in V. VAN WOERDEN et al.: *Droomboek bij de restauratie van de Domkerk in Utrecht* (Utrecht 1982) 32-38.

⁴⁹ J. VAN AARTSEN, W.J. BROMBACHER & R. STEENSMA: *Omgaan met kerkgebouwen* (Groningen 1985) [= *Eredienstwaardig* 1/5 (1985) 209-264]. Over dit zelfde onderwerp verscheen ook: 'Veranderingen in de visie op het kerkgebouw', in *Mededelingen van de prof. dr. G. van der Leemstichting* 62 (1986) 5502-5513.

⁵⁰ 'De gebruiksmogelijkheden van de vier binnenstadskerken in Groningen', in *Groninger kerken* 1 (1984) 60-67.

mentale hervormde kerken.⁵¹ In 2005 schreef hij een viertal artikelen in het tijdschrift *Kerkebeheer* over problemen bij het gebruik van monumentale kerken.⁵²

De grootscheepse veranderingen in de liturgische inrichting die in de jaren zestig en zeventig plaatsvonden stonden soms op gespannen voet met het behoud van de historische inrichting. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg was de vernieuwers doorgaans gunstig gezind, omdat veel restauratiearchitecten meelingen in de – vaak foutieve – veronderstelling dat herinrichting volgens de principes van de Liturgische Beweging voor een deel het herstel van een oorspronkelijke situatie betekende. In 1982 publiceerde Regnerus Steensma het boek *Opdat de ruimten meevieren*.⁵³ Hierin worden vijftig voorbeelden gedetailleerd onder de loep genomen, en niet zelden laat Steensma zich kritisch uit over de gevolgen die de ingrepen hadden voor de sfeer en de liturgische bruikbaarheid van de ruimte. Zelf rekende hij dit boek tot zijn belangrijkste wetenschappelijke prestaties. Kritische noten over liturgische herinrichtingen werden ook in artikelvorm gekraakt, onder andere over de ingrepen in de kerk van Minnertsga.⁵⁴ Later constateerde Steensma met betrekking tot de jaren tachtig dat toen het besef groeide dat sfeer belangrijk was: ‘ook bij protestanten kwam er behoefte aan een zekere gewijde, sacrale sfeer, bepaald door lichtval, de opstelling van het meubilair, vrije ruimte, kleuren en kunst. Dit geldt zowel voor oude als voor nieuwe kerken.’⁵⁵ Een soortgelijk geluid klinkt ook in zijn laatste boek *Protestantse kerken – Hun pracht en kracht*: ‘Gelukkig zijn verschillende kerkenraden ervan overtuigd geraakt dat men omwille van de goede sfeer soms enige praktische belemmeringen op de koop toe moet nemen.’⁵⁶

Door contacten met prof. dr. Horst Schwebel, directeur van het Institut für Kirchenbau und kirchliche Kunst der Gegenwart aan de universiteit van Marburg, kwam Steensma in aanraking met parallelle processen in Duitsland. Samen deden zij onderzoek naar de herinrichting van historische kerken in Midden-Duitsland, wat resulteerde in een groot artikel over de herinrichting van monumentale kerken in Zuid-Hessen.⁵⁷ In deze jaren onderzocht hij ook de

⁵¹ ‘De plaats van de avondmaalsviering in monumentale hervormde kerken’, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 14 (1998) 173-196.

⁵² ‘Problemen bij het gebruik van monumentale kerken: (1) Conflict tussen zichtbaarheid en flexibiliteit’, in *Kerkebeheer* (april 2005) 134-135, ‘(2) Ruimten voor ontmoeting en gemeentewerk’, in *Ibidem* (mei 2005) 168-169, ‘(3) Conflicten met monumentenzorg’, in *Ibidem* (juni 2005) 202-204 en ‘(4) Het doophek’, in *Ibidem* (juli 2005) 236-237.

⁵³ *Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken* (Baarn 1982).

⁵⁴ ‘Minnertsga. Waar principes niet gehinderd worden door oud meubilair’, in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 14 (1980) 76-82.

⁵⁵ Aantekeningen uit 2002, privéarchief Regnerus Steensma.

⁵⁶ *Protestantse kerken – Hun pracht en kracht* 83.

⁵⁷ ‘Kirchenrenovierungen in Süd-Hessen. Gottesdienst und Gemeindeleben in denkmalgeschützten Kirchenräumen’, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 3 (1987) 141-180. Ook verschenen twee casestudies van heringerichte kerken in dit gebied, nl. Münzenberg en

liturgische herinrichtingen in het Duitse Ostfriesland, wat het beeldarchief van het Instituut voor Liturgiewetenschap met vele foto's en plattegrondtekeningen verrijkte.⁵⁸ Zelfs Finland kwam in zijn vizier, in het bijzonder de interieurs van moderne kerken in Helsinki.⁵⁹ Ook in Nederland onderzocht hij moderne kerkinrichtingen, onder meer voor het eerder genoemde boek *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* uit 1986.⁶⁰ In deze jaren raakte het Groningse Instituut voor Liturgiewetenschap ook steeds meer ingebed in landelijke netwerken. Namens Groningen waren Steensma en dr. Casper Honders – na diens emeritaat zijn opvolger dr. Jan Luth – vertegenwoordigd in het SLDN (Samenwerkingsverband van Liturgiedocenten in Nederland), onder voorzitterschap van de Tilburgse liturgiehistoricus dr. Louis van Tongeren.⁶¹ Later werd dat orgaan verbreed en kreeg het de naam Liturgiewetenschappelijk Overleg (LWO). Hier werd besloten om de *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* om te bouwen tot een gezamenlijke periodiek, waarvan de redactie werd gevormd door de deelnemende docenten. Achter dit *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, waarvan het eerste nummer verscheen in 1985, was Steensma vooral in de eerste jaren de drijvende kracht. In 1996 werd het *Jaarboek* een coproductie van het Groningse Instituut en het in 1992 aan de Theologische Faculteit Tilburg opgerichte Liturgisch Instituut.

Naast de verschuivende aandacht voor eigentijdse onderwerpen bleven ook de historische monumenten onderwerp van studie. In 1981 publiceerde Steensma met F. Ybema het publiëksboek *Aldfaers erf. Frieslands verleden in beeld*.⁶² In 1984 schreef hij samen met Harry de Olde een artikel over de plaats van het orgel in middeleeuwse kerken in Groningen,⁶³ en in 1985 stelde hij als co-redacteur een bundel samen over *Kerken in Friesland*, waarvoor hij zelf hoofdstukken schreef over sacristieën, liturgische inrichting en de gevolgen van de Reformatie.⁶⁴ Door de studie van historische kerkinterieurs ontwikkelde Steensma zich in de jaren tachtig geleidelijk ook tot een kenner van iconografie

Dreifelden: 'Die Renovierung der evangelischen Kirche zu Münzenberg', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 15 (1981) 51-56 en 'Die Renovierung der evangelischen Kirche zu Dreifelden', in *Ibidem* 57-63.

⁵⁸ Tot een publicatie over dit onderwerp kwam het echter niet.

⁵⁹ [Met R.H. KNIJFF:] 'The function of the churchbuilding as the centre of the parish. A study of ten modern churches in Helsinki', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 7 (1991) 213-242.

⁶⁰ 'De liturgische inrichting', in STEENSMA & VAN SWIGCHEM (red.): *Honderdvijftig jaar* 137-152.

⁶¹ Dit verband was voortgekomen uit de Werkgemeenschap Liturgiewetenschap binnen Stegon/NWO ter beoordeling van onderzoeksvoorstellen.

⁶² [Met F. YBEMA:] *Aldfaers erf. Frieslands verleden in beeld* (Baarn 1981).

⁶³ [Met H.G. DE OLDE:] 'De plaats van het orgel in het middeleeuwse kerkgebouw, in het bijzonder in de provincie Groningen', in *Groninger Kerken* 1 (1984) 85-91

⁶⁴ S. TEN HOEVE, G.P. KARSTKAREL & R. STEENSMA (red.): *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik* (Baarn 1985).

en beeldende kunst. Op dit terrein richtte zijn aandacht zich herhaaldelijk op middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen, getuige bijdragen over schilderijen van heiligen in Franeker, het Laatste Oordeel in Groninger kerken, de samenhang tussen thema en plaatsing van middeleeuwse gewelfschilderingen, en voorstellingen van Christoforus in Friesland.⁶⁵ Naast deze middeleeuwse thema's kregen ook protestantse onderwerpen aandacht, getuige artikelen over Bijbelse symboliek aan herenbanken en de symboliek van Wet en Evangelie.⁶⁶ In 1995 verscheen een artikel over doodssymboliek op Groninger grafzerken, naar aanleiding waarvan de regionale omroep TV Noord een reportage maakte.⁶⁷

Een onderwerp waarover Steensma vanaf de late jaren tachtig ook herhaaldelijk publiceerde was het niet-kerkelijk gebruik van kerkgebouwen die niet langer voor de eredienst gebruikt werden, tegenwoordig doorgaans 'herbestemming' genoemd.⁶⁸ In Duitsland verscheen van zijn hand een kort artikel over niet-liturgisch hergebruik van kerken in Nederland in het tijdschrift *Kunst und Kirche* en artikelen over datzelfde onderwerp en over het verschijnsel van de *City churches* in New York in een bundel over *Kirchen in der Stadt* onder redactie van H. Schwebel en M. Ludwig.⁶⁹ Ook beschreef hij het model van de Stichting Oude Groninger Kerken in een bijdrage aan het tijdschrift *Kunst und Kirche*.⁷⁰ Een aantal keren werd hij in Duitsland gevraagd voor lezingen over nevenge-

⁶⁵ 'Twaalf heiligen in de Sint-Maartenskerk te Franeker', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1981) 29-36; 'De voorstellingen van het Laatste Oordeel in Groninger kerken en hun geestelijke achtergrond', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1983) 197-220; 'Enige opmerkingen over de samenhang tussen de thematiek van middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen en hun plaats in het kerkgebouw', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 6 (1990) 223-254; 'Sint Christoforus in Friesland', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1990) 222-234.

⁶⁶ 'Bijbelse symboliek op de herenbank van Eyso de Wendt in Kollum', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1992) 59-65; '*Lex speculum maledictionis*. De voorstelling van "Wet en evangelie" in het Friese kerkinterieur van de 17de en 18de eeuw', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 56-81. Later ook: 'Het principaelste en noodichste fundament... De symboliek van Wet en Evangelie in Friese kerken', in *Keppelstok* 60 (2000) 4-26.

⁶⁷ 'Doodssymboliek op Groninger grafzerken. Een terreinverkenning', in J.W. BOERSMA & C.J.A. JÖRG (red.): *Ere-saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen 1995) 143-155.

⁶⁸ Bijvoorbeeld 'Secularisatie van kerkgebouwen', in H. BERKHOF, M. HEYMANS et al.: *Voorbij domineesland. De gevolgen van de secularisatie* (Amersfoort / Amsterdam 1988) 185-190.

⁶⁹ 'Säkularisierung in den Niederlanden. Modelle neuer Nutzungen von Kirchengebäuden', in *Kunst und Kirche* 55 (1992) 208-210; 'Blick über die Grenzen. Zur Situation von Stadtkirchen in den Niederlanden' en "'Worship and witness". Citykirchen-Impressionen aus New York', in H. SCHWEBEL & M. LUDWIG (Hrsg.): *Kirchen in der Stadt. Erfahrungen und Perspektiven* (Marburg 1994) 135-144 en 145-147.

⁷⁰ 'Rettung alter Groninger Kirchen. Eine Stiftung als Besitzerin von 41 Dorfkirchen', in *Kunst und Kirche* 59 (1996) 164-165.

bruik en herbestemming van Nederlandse kerken, onder andere in Marburg, Dortmund, Mülheim, Erfurt en Münster.⁷¹ Niet zelden riepen de voorbeelden die hij toonde bij zijn Duitse toehoorders reacties van onbegrip en afwijzing op. Vaak reageerde Steensma dan nuchter en zakelijk met de mededeling dat vrome uitgangspunten mooi zijn, maar dat het allemaal wel betaald moet worden. Kerkgebruik ‘voorbij de eredienst’ zou later in zijn leven opnieuw zijn belangstelling wekken, getuige enkele bijdragen over de wijze waarop bezoekers van oude kerken daar zichzelf, het goddelijke en de cultuur beleven. Daarbij constateerde hij dat waar de eredienst zich terugtrekt, de aanwezigheid van God door velen nog altijd beleefd wordt, op een manier die ‘meer [is] dan een herinnering aan een bijbelse God. Meer en anders.’⁷²

4. Kerk en beeldende kunst

In de jaren tachtig ging Steensma’s wetenschappelijke belangstelling in toenemende mate uit naar het thema van de moderne religieuze kunst. Een belangrijke aanleiding daarvoor vormde opnieuw het reeds genoemde boek *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, waarin hij een hoofdstuk schreef over ‘Beeldende kunst na 1945’.⁷³ Dit artikel zou het beginpunt vormen van jaren van verdiepend onderzoek naar de omgang met moderne kunst en beeldcultuur in vooral de protestantse kerken. Een belangrijk product was het in 1987 verschenen boek *In de spiegel van het beeld* over kerk en moderne kunst.⁷⁴ Tussen 1991 en 1994 schreef Steensma verschillende artikelen over moderne religieuze kunst in tijdschriften en bundels.⁷⁵ Als negende spreker in de reeks *Kamper oraties* hield

⁷¹ Zijn lezing in Erfurt werd gepubliceerd als ‘Kirche und Denkmalschutz in den Niederlanden’, in *Nichts für die Ewigkeit? Kirchengebäude zwischen Wertschätzung und Altlast* (= Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz 63) (Bonn 2001) 35-37.

⁷² ‘Hoe God opnieuw verschijnt in Zeerijp. Vormen van Godsbeleving in een oude kerk’, in J.E.A. KROESEN, Y.B. KUIPER & P.G.T. NANNINGA (red.): *Religie en cultuur in hedendaags Nederland. Observaties en interpretaties* (Assen 2010) 14-21; ‘Nieuwe spiritualiteit in een oude kerk: ervaringen van bezoekers in Zeerijp’, in *Groninger kerken* 29 (2012) 16-17 en ‘Minder religie en meer cultuur. Het hedendaagse gebruik van de stichtingskerken’ in *Ibidem* 13-15.

⁷³ ‘Beeldende kunst na 1945’, in STEENSMA & VAN SWIGCHEM (red.): *Honderdvijftig jaar* 212-229.

⁷⁴ *In de spiegel van het beeld. Kerk en moderne kunst* (Baarn 1987).

⁷⁵ ‘Hedendaagse kunst voor de hervormde kerk van Sappemeer’, in *Groninger kerken* 6 (1989) 88-91; ‘Intensivering, aanklacht en zinvragen in de hedendaagse religieuze kunst’, in D. VAN SPEYBROECK, W. CLAESSENS, F. MAAS & P. VAN TONGEREN (red.): *Kunst en religie. Sporen van reële aanwezigheid* (= Annalen van het Thijmgenootschap 79/1) (Baarn 1991) 16-38; ‘Why does the image of suffering continue to dominate in modern religious art?’, in F. BROUWER & R.A. LEAVER (eds.): *Ars et musica in liturgia. Celebratory volume presented to Casper Honders on the occasion of his seventieth birthday on 6 June 1993*

hij in 1986 een lezing getiteld *Tussen identificatie en afscheid. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst*, die ook als afzonderlijk boekje verscheen.⁷⁶ Ook maakte hij studie van moderne altaarstukken in Finse lutherse kerken.⁷⁷ Hij schreef verschillende artikelen over het werk van afzonderlijke kunstenaars, evenals een monografie over het werk van Michel van Overbeek.⁷⁸ Zijn enthousiasme voor de moderne kunst leidde er ook toe dat hij vanaf de late jaren tachtig een omvangrijke privécollectie moderne kunst aanlegde, waarvoor hij en zijn vrouw Elly in 1996 aan hun nieuwe huis in Buitenpost zelfs een eigen kunstruimte lieten bouwen.

Afbeelding 2: Regnerus Steensma in de tentoonstellingsruimte van de theologische faculteit in Groningen, 1991 [foto A. Bolt / Nieuwsblad van het Noorden]

(Utrecht 1993) 187-197; 'Bijbelverhaal en beeldtaal', in M.L. DE BOER et al. (red.): *Leven met toekomst* 1 (Kampen 1992) 665-675; 'Het bijbelverhaal in de hedendaagse kunst', in *Ibidem* 2 (Kampen 1993) 723-731; [met J. JACOBS:] 'Sebastiaan in de hedendaagse kunst in Nederland', in J. VAN HERWAARDEN et al. (red.): *Sebastiaan. Martelaar of mythe* (Zwolle 1993) 127-137; 'Religieuze kunst die schockeert', in *Speling* 46/3 (1994) 37-46; 'Natuur-symboliek in religieuze kunst', in A. MULDER & T. SCHEER (red.), *Natuurlijke liturgie* (= Liturgie en perspectief 6) (Baarn 1996) 160-172; 'Het kruis onbewoonbaar verklaard. Beelden van de dood van Christus en het christendom in de hedendaagse kunst', in B. VAN IERSEL, W. DE MOOR & P. VERDULT (red.): *Onuitwisbaar aangedaan. Over beeldende kunst en religie* (Leende 2000) 132-141.

⁷⁶ *Tussen identificatie en afscheid. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst* (Kampen 1986).

⁷⁷ [Met P.P. LÖIJA:] 'Modern Altarpieces in Finnish Churches', in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 10 (1994) 139-226.

⁷⁸ *Michel van Overbeek. Berg van eenzaamheid* (Groningen 1990).

Het was vooral de directe confrontatie met existentiële thematiek die bij Regnerus Steensma in deze levensfase een snaar raakte. Tussen 1987 en 1997 organiseerde hij vele tentoonstellingen van moderne religieuze kunst. Bijna veertig expositieën werden gehouden in de hal van de Groningse theologische faculteit, meestal rondom het werk van één kunstenaar en steeds met een begeleidende catalogus. Tot vijf keer toe besteedde de NCRV-televisie aandacht aan een door Steensma samengestelde expositie. Daarnaast organiseerde hij ook een aantal brede overzichtstentoonstellingen waarbij telkens een fraai geïllustreerde catalogus verscheen: *Het Avondmaal* (te zien in Leeuwarden, in het kader van het lustrum van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, in 1985),⁷⁹ *Met de dood in de ogen* (te zien in Leeuwarden, Amsterdam en Berlijn, in 1989),⁸⁰ *Met loden vleugels* (te zien in Garnwerd, Feerwerd en Oostum, in het kader van het lustrum van de Rijksuniversiteit Groningen, in 1994),⁸¹ *Jezus is boos. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst* (te zien in het Museum Catharijneconvent in Utrecht en het museum De Wieger in Deurne, in 1995).⁸² Voor deze catalogi beschreef hij doorgaans zelf de kunstwerken op basis van interviews met alle kunstenaars, en ook schreef hij hierin verscheidene inleidende teksten. Werken die hij goed vond omschreef hij steevast als ‘intensief’. Herhaaldelijk verwoordde hij in zijn analyse de observatie dat kunstenaars het beeld van lijden, angst en onzekerheid veel meer aanspreekt dan dat van voorspoed en geluk: ‘(...) dan immers geven zij een scherper en oprechter beeld van mensen.’⁸³

Ook in het buitenland organiseerde Steensma tentoonstellingen over hedendaagse religieuze kunst: *Between Jesus and Väinämöinen. The Image of Christ in the Present Day Finnish Art* (met Iiro Leino, te zien in Jyväskylä, Lappeenranta, Rovaniemi en Haparanta, in 1995)⁸⁴ en *Reliquie Mensch. Das Christusbild in der Berliner Gegenwartskunst / Reliek mens. Eigentijdse visies op Christus. Beelden uit Berlijn* (met Christhard-Georg Neubert, te zien in Berlijn, Amsterdam en Münster, in 1997).⁸⁵ Ook stelde hij als medecurator een tentoonstelling samen over het Christusbeeld in de hedendaagse kunst in New York, getiteld *The One Chosen. Images of Christ in recent New York art*, gehouden in Fairfield (Connecticut) in

⁷⁹ Catalogus: [met R. HODEL:] *Het Avondmaal* (Leeuwarden 1986).

⁸⁰ Catalogus: *Met de dood in de ogen. Hedendaagse kunst uit Friesland rond het thema sterven, dood en vergankelijkheid / Mit dem Tod in den Augen. Gegenwartskunst aus Friesland rundum das Thema Sterben, Tod un Vergänglichkeit* (Groningen 1990).

⁸¹ *Met loden vleugels. Zoektocht naar zingering bij Groningse kunstenaars* (Groningen 1994).

⁸² *Jezus is boos. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst* (Zoetermeer 1995).

⁸³ ‘Tussen identificatie en afscheid’ 70.

⁸⁴ [Met I. LEINO:] *Between Jesus and Väinämöinen. The image of Christ in the present day Finnish art / Vapahitajasta Väinämöiseen. Kristuskuva suomalaisessa nykytaiteessa* (Groningen 1995).

⁸⁵ [Met Ch.-G. NEUBERT:] *Reliquie Mensch. Das Christusbild in der Berliner Gegenwartskunst / Reliek mens. Eigentijdse visies op Christus. Beelden uit Berlijn* (Berlin 1997). Steensma schreef een inleidende bijdrage ‘Christusbilder in Berlin. Ein Vergleich mit den Niederlanden, Finnland und New York/Beelden van Christus in Berlijn. Een vergelijking met Nederland, Finland en New York’, in *Ibidem* 91-100.

1997.⁸⁶ De laatste door Steensma georganiseerde tentoonstelling over moderne kunst, in 1998, getiteld *Eeuwig kwetsbaar. Hedendaagse kunst en religie*, was te zien in de theologische faculteit in Groningen, in het Museum voor Religieuze Kunst in Uden en in de Begijnhofkerk te Sint-Truiden (België).⁸⁷ In New York raakte hij onder de indruk van het verwoestende spoor dat de aids-epidemie destijds in kunstenaarskringen trok. Ook onderzocht hij het beeld van Christus in de moderne kunst in Londen.⁸⁸ Door zijn activiteiten op het terrein van christendom en moderne kunst trad hij toe tot het onderzoeksnetwerk Arts and Christianity Enquiry, met vooral Amerikaanse leden. In 1997 organiseerde hij voor hen een congres in Amsterdam. Ook gaf hij in de jaren negentig verschillende gastcolleges over het beeld van Christus in de moderne kunst in binnen- en buitenland.

Een afzonderlijk thema was de integratie van kunstwerken in de (protestantse) eredienst. Tussen 1986 en 1996 was hij betrokken bij de organisatie van vele experimentele kerkdiensten waarin naast het gesproken woord ook ruimte was voor beeldende kunst. Over kunst in protestantse kerkdiensten schreef hij tussen 1985 en 1995 verschillende artikelen, boekjes en boekdelen.⁸⁹ In de feestbundel voor Herman Wegman beschreef hij de strijd rond een modern altaarstuk in de R.K. St. Andrieskirk in Nuenen.⁹⁰ Ook in Duitsland verschenen verschillende artikelen van zijn hand, waaronder 'Moderne kunst in bilderlosen Kirchen. Experimente in reformierten Kirchen der Niederlande' en 'Reformier-

⁸⁶ Voorbereid in samenwerking met Jim Blaettler van de universiteit van Fairfield en Jan Willem Nieboer, een Groningse theologiestudent.

⁸⁷ [Met G.P. LUTTIKHUIZEN (red.):] *Eeuwig kwetsbaar. Hedendaagse kunst en religie* (Zoetermeer 1998). Steensma schreef hierin de bijdrage 'Kunst als uiting van religieus zoeken', in *Ibidem* 21-32.

⁸⁸ Hierover schreef hij het artikel: 'The image of Christ in contemporary British art', in *Arts. The arts in religious and theological studies* 12 (2000) 30-38.

⁸⁹ 'Beeldende kunst van Berend Hendriks in Nederlandse kerken', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 1 (1985) 135-172; 'De receptie van de tentoonstelling "Ecce homo" in de Grote Kerk te Leeuwarden', in *Ibidem* 4 (1988) 295-343; 'Ontmoetingen tussen kerk en hedendaagse kunst' (= Werkboekjes voor de eredienst 6) (Voorburg 1991); 'De receptie van de tentoonstelling "Met de dood in de ogen" in de Grote Kerk te Leeuwarden', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 8 (1992) 169-202; 'Hedendaagse kunst in protestantse kerkdiensten', in *Ibidem* 9 (1993) 133-144; 'Diversiteit bij het gebruik van beeldende kunst in de eredienst', in H.S. BENJAMINS et al. (red.): *Evangelie en beschaving. Studies bij het afscheid van Hans Roldanus* (Zoetermeer 1995) 211-225; "'Jezus is boos" in de kerkdienst. Reacties op drie hedendaagse kunstwerken tijdens de eredienst', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 223-258. Een latere publicatie is 'The use of images to intensify the liturgy in Protestant contexts', in P. POST, G. ROUWHORST, L. VAN TONGEREN & A. SCHEER (eds.): *Christian feast and festival. The dynamics of western liturgy and Culture* (= Liturgia condenda 12) (Leuven / Paris / Sterling, VA 2001) 677-701.

⁹⁰ 'De strijd rond een modern altaarstuk in Nuenen', in Ch. CASPERS & M. SCHNEIDERS (eds.): *Omnis circumadstantes. Contributions towards a history of the role of people in the liturgy presented to Herman Wegman* (Kampen 1990) 262-278.

te Experimente. Erfahrungen in den Niederlanden'.⁹¹ Voor het tijdschrift *Mededelingen van de prof. G. van der Leeuw-stichting* beschreef hij de werking van opstandingsbeelden in kerkdiensten.⁹² Tot de laatste publicaties van Steensma over beeldende kunst en protestantse liturgie behoort de kleine monografie *Mysterie en vergezicht. Over het gebruik van hedendaagse beeldende kunst in de liturgie*.⁹³ In 1999 zou hij nog één keer terugkeren naar het thema met een bijdrage over 'De realisatie van de meerwaarde van kunst in de kerkdienst' aan een bundel getiteld *Kaïn of Abel*, waarover hij met prof. dr. G. Dingemans en ds. H. Kronenburg de redactie voerde.⁹⁴ Rond het midden van de jaren negentig zou de wetenschappelijke belangstelling van Regnerus Steensma echter een ingrijpende wending nemen, weg van de moderne kunst.

5. Herontdekking van de oude kerken

Na zich gedurende ongeveer vijftien jaar voornamelijk gewijd te hebben aan de studie van moderne kunst en kerkbouw hervond Regnerus Steensma halverwege de jaren negentig zijn oude liefde voor oude kerken. Aanzetten daartoe gaven onder meer een boek over historische kerkinterieurs in Friesland dat hij schreef ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, een artikel over 'Sporen van de katholieke eredienst in hervormde Drentse kerken' in een bundel over de Reformatie in die provincie, en een drietal korte bijdragen aan een boek over muurschilderingen in Groningen en Noord-Duitsland.⁹⁵ Gelijktijdig ontstond ook een intensief contact tussen Steensma en mij, auteur van dit artikel, een samenwerking die de onderzoekslijn

⁹¹ In A. MERTIN & H. SCHWEBEL (Hrsg.): *Kirche und moderne Kunst. Eine aktuelle Dokumentation* (Frankfurt am Main 1988) 74-86, en in H.-M. BARTH & C. ELSAS (Hrsg.): *Bild und Bildlosigkeit. Beiträge zum interreligiösen Dialog* (Rissen 1994) 75-84.

⁹² 'Opstandingsbeelden in kerkdiensten', in *Mededelingen van de prof. dr. G. van der Leeuw-stichting* 68 (1993) 6234-6245.

⁹³ *Mysterie en vergezicht. Over het gebruik van hedendaagse beeldende kunst in de liturgie* (Baarn 1993).

⁹⁴ In G. DINGEMANS, J. KRONENBURG & R. STEENSMA (red.): *Kaïn of Abel... Kunst in de kerkdienst: twee vijandige broeders?* (Zoetermeer 1999) 131-138.

⁹⁵ Het Friese kerkinterieur. Geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal (Leeuwarden / Ljouwert 1995); het Drentse artikel verscheen in: M.A.W. GERDING et al. (red.): *In alle onwetenschap, bijsterij en wildicheit. De Reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw* (Delft 1998) 199-223; de artikelen over de muurschilderkunst verschenen pas in 2001 in R.-J. GROTE & K. VAN DER PLOEG (red.): *Muurschilderkunst in Nedersaksen, Bremen en Groningen. Vensters op het verleden* (Hannover / Groningen 2001): 'De samenhang tussen de thematiek van schilderijen en hun plaats in de kerk' 98-101, 'De voorstelling van het Laatste Oordeel in Groninger kerken' 142-148, en 'Leven en betekenis van Christus in schilderijen in Groninger kerken' 159-164 (genoemde bundel verscheen ook in het Duits).

Afbeelding 3: Regnerus Steensma in het klooster van Santa María de Guadalupe, Spanje, in 1997 [foto Justin Kroesen]

in Steensma's latere levensfase blijvend zou beïnvloeden. Onze gezamenlijke belangstelling ging vooral uit naar historische kerkgebouwen en hun inrichting. Steensma ontdekte al snel dat wij zowel in het onderzoek als persoonlijk goed konden samenwerken en zo nam hij de studie van de oude kerken en hun interieurs weer enthousiast ter hand. In oktober 1996 ondernamen we samen een reis van een maand lang langs Spaanse missiekerken in New Mexico en het noorden van Mexico, ter voorbereiding van een cultuurreis in het aanbod van de reisorganisatie van Steensma's oude vriend Jan Hofstra. Product hiervan was een artikel over altaarretabels.⁹⁶ In 1997 volgde een kerkenreis van twee weken door Spanje en Portugal.

Vanaf 1997 werd het reizen langs kerken een ware levensstijl; in 1999 omschreef Steensma het feit dat niet alle oude kerken van de wereld zich in Groningen bevinden met gevoel voor ironie als 'een handicap die wij altijd blijmoedig hebben gedragen.'⁹⁷ In de zomer van 1998 maakten we een reis die onze onderzoeksagenda nog jaren zou bepalen. Bestemming was het Zweedse eiland Gotland, het doel de studie van de iconografie van romaanse doopvonten. Eenmaal ter plaatse ontdekten we dat in de ca. negentig (nu lutherse) kerken een unieke hoeveelheid middeleeuwse inrichtingsstukken bewaard is gebleven.⁹⁸ We maakten vele honderden foto's en smeedden de eerste plannen voor een Europees boek over middeleeuwse dorpskerkinterieurs, dat uiteindelijk in 2004 het licht zou zien. Tussen 1998 en 2003 bezochten en bestudeerden we honderden middeleeuwse dorpskerken tijdens tientallen fotoreizen door de Benelux, Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, Spanje, Italië, de Alpenlanden en Scandinavië. Nadat Steensma in 1997 was toegetreden tot het faculteitsbestuur als portefeuillehouder onderwijs investeerde hij praktisch al zijn (schaarse) on-

⁹⁶ 'Oude retabels in New Mexico. Spaanse invloeden op altaarkunst in de Verenigde Staten', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 13 (1997) 247-277.

⁹⁷ *Laudatio* uitgesproken bij mijn afstuderen in maart 1999.

⁹⁸ Over de middeleeuwse kerkinrichting op Gotland is verrassend weinig geschreven. Tot de schaarse literatuur in een andere taal dan het Zweeds behoort de gids van E. LAGERLÖF & G. SVAHNSTRÖM: *Die Kirchen Gotlands* (Kiel 1991).

derzoekstijd in dit project.⁹⁹ Het resultaat was het tweetalige boek *The Interior of the Medieval Village Church / Het middeleeuwse dorpskerkinterieur* met een omvang van 430 pp. en voorzien van 582 kleurenfoto's.¹⁰⁰ Ondanks de relatief hoge prijs was de oplage van 1500 exemplaren binnen een jaar geheel uitverkocht. Daarom durfde de Leuvense uitgeverij Peeters het in 2012 aan om een tweede (herziene) druk uit te brengen, ditmaal uitsluitend in het Engels.¹⁰¹ In 2008 werd het 'dorpskerken-boek' bekroond met de Karel van Manderprijs van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici.

Detailstudies van afzonderlijke onderdelen leidden tot het verschijnen van artikelen in verschillende tijdschriften en bundels. Directe vruchten van het dorpskerken-project waren artikelen over middeleeuwse koorafscheidingen in Nederland, Noord-Duitsland en Engeland.¹⁰² In dezelfde samenhang verschenen ook artikelen over de iconografie van middeleeuwse doopvonten in Nederland, middeleeuwse doopvonten in Friesland, bronzen doopvonten in Noord-Duitsland, de lutherse omgang met middeleeuws meubilair in het Duitse Ostfriesland, en Bentheimer doopvonten en wijwaterbekkens in Nederland.¹⁰³ Door de studie van het middeleeuwse kerkinterieur in het buitenland keek Steensma met een nieuwe blik naar middeleeuwse kerken in Nederland. De studie van 'de sporen van de katholieke eredienst in hervormde middeleeuwse kerken' zou zich na zijn pensioen in 2002, mede door zijn enthousiasme voor het fotograferen, tot een zeer vruchtbare onderzoekslijn ontwikkelen. Directe begunstigden hiervan waren de twee noordelijke kerkenstichtingen, in wier publicatieorganen een groot aantal artikelen verscheen. Vermelding verdienen de bijdragen over middeleeuwse preekstoelen, sacramentsnissen, piscina's, altaarsporen, doopvonten en priesterzerken, alle in het tijdschrift *Groninger ker-*

⁹⁹ Hij vormde het bestuur met prof. dr. Jan N. Bremmer als decaan en Tonnis Musschenga als portefeuillehouder middelen. Musschenga werd later opgevolgd door Mirjam Buijgel-de Witte.

¹⁰⁰ [Met J.E.A. KROESEN:] *The interior of the medieval village church/Het middeleeuwse dorpskerkinterieur* (Leuven / Paris / Dudley, MA 2004).

¹⁰¹ [Met J.E.A. KROESEN:] *The interior of the medieval village church* (Second revised and expanded edition) (Leuven / Paris / Walpole, MA 2012).

¹⁰² 'Het middeleeuwse doksaal in Nederland', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 16 (2000) 187-218; 'Doksalen in Noordduitse dorpskerken', in *Ibidem* 17 (2001) 257-269 [twee jaar later verschenen in het Duits als 'Lettner in norddeutschen Dorfkirchen', in *Emder Jahrbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands* 83 (2003) 88-100]; 'De koorafscheiding in Engeland', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 18 (2002) 61-76.

¹⁰³ 'De iconografie van de middeleeuwse doopvont in Nederland', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 15 (1999) 155-184; 'Middeleeuwse doopvonten uit Friese kerken', in *Keppelestok* 58 (1999) 183-206; 'Bronzen doopvonten in Noord-Duitsland. Uitersten in vormgeving', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) 197-213; 'Die bewahrende Kraft des Luthertums in Buttforde und Funnix', in M. LUDWIG (Hrsg.): *Kunst, Raum, Kirche. Eine Festschrift für Horst Schwebel zum 65. Geburtstag* (Lautertal 2005) 79-88; 'Bentheimer doopvonten en wijwaterbekkens in Nederland', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2007) 103-120.

ken.¹⁰⁴ Een samenvattend overzicht van de middeleeuwse kerkinrichting verscheen als hoofdstuk in de jubileumbundel van de Stichting Oude Groninger kerken uit 2009, getiteld *De Groninger cultuurschat*.¹⁰⁵ Met betrekking tot Friesland schreef hij een artikel over nissen in kerkmuren ('Het geheim van de lege nis'), evenals bijdragen over lekenbanken, de iconografie van priesterkerken en over romaanse aanbouwen voor zijaltaren.¹⁰⁶ Ook protestantse elementen kregen aandacht, zoals tekstborden en -schilderingen.¹⁰⁷

Ook elders in Nederland ging Steensma als onderzoeker en fotograaf op zoek naar middeleeuwse gebruikssporen in hervormde kerken. Zo verscheen zijn studie van 'Nissen en schilderijen als sporen van de katholieke eredienst in de middeleeuwse kerken van Noord-Holland' als een themanummer in het *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*.¹⁰⁸ De Stichting Bedehuizen Overijssel en Flevoland gaf zijn studie *Het gebruik van de middeleeuwse kerken in Overijssel voor de katholieke eredienst* uit in de vorm van een monografie,¹⁰⁹ en een vergelijkbare studie werd gepubliceerd door de Stichting Oude Zeeuwse Kerken in 2006.¹¹⁰ In 2007 volgde nog een artikel over Drenthe in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, te beschouwen als een update van zijn studie uit 1998 en als zodanig een pro-

¹⁰⁴ 'Drie middeleeuwse preekstoelen in Groningen', in *Groninger kerken* 18 (2001) 70-76; 'Sacramentsnissen in Groninger kerken', in *Ibidem* 20 (2003) 111-123 [eerder verschenen in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 18 (2002) 77-99]; 'Ontdekking van een Christuskop in Tinallinge. Nieuwe gegevens over Groninger sacramentsnissen', in *Ibidem* 21 (2004) 85-88; 'Piscina's in Groninger kerken', in *Ibidem* 22 (2005) 65-74; 'Verdwenen zijaltaren in Groninger kerken 1. De dorpskerken', in *Ibidem* 23 (2006) 33-40; 'Verdwenen zijaltaren in Groninger kerken 2. De stadskerken in Groningen en Appingedam', in *Ibidem* 23 (2006) 86-91; 'Groninger priesterkerken', in *Ibidem* 26 (2009) 40-44; "Dit vat heft geven..." Middeleeuwse doopvonten in Groningen', in *Ibidem* 23 (2006) 119-124.

¹⁰⁵ 'Sacrale sporen. De middeleeuwse kerkinrichting', in J.E.A. KROESEN & R. STEENSMA (red.): *De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800* (Groningen/Assen 2008) 63-80.

¹⁰⁶ 'Het geheim van de lege nis. Sporen van de katholieke eredienst in Friese kerken', in *Keppelstok* 68 (2004) 4-45; 'Nissen in Friese kerken. Reacties en aanvullingen', in *Ibidem* 69 (2004) 18-21; 'Lekenbanken in Friese kerken vóór de Reformatie', in *Ibidem* 72 (2006) 4-14; 'De iconografie van de laatmiddeleeuwse Friese priesterkerken. Spiegel van een overgangstijd', in *De vrije Fries* 88 (2008) 65-86; 'Lage aanbouwen voor zijaltaren. Een specifiek kenmerk van het romaans in Friesland', in *Alde Fryske Tsjerken* 4 (2011) 1-5.

¹⁰⁷ 'Protestantse tekstschilderingen in Groninger kerken', in *Groninger kerken* 17 (2000) 36-47 en 'Twee protestantse drieluiken', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 16 (2000) 219-233.

¹⁰⁸ *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 59 (2004) 3-29.

¹⁰⁹ *Het gebruik van de middeleeuwse kerken in Overijssel voor de katholieke eredienst* (Delden 2005).

¹¹⁰ 'Sporen van de katholieke eredienst in middeleeuwse Zeeuwse kerken', in *Bulletin van de Stichting Oude Zeeuwse Kerken* 57 (2006) 3-27.

duct van Steensma's verdiepte inzicht in dit onderwerp.¹¹¹ Er waren plannen om vergelijkbare studies te publiceren over de kerken van Utrecht en Zuid-Holland, maar deze werden niet meer gerealiseerd. Op het moment van zijn overlijden waren de voorbereidingen voor een Gelderse publicatie het verst gevorderd. Zijn ideaal om de gegevens van alle provincies samen te brengen in een boek over heel Nederland is in zekere zin ondervangen door de postume publicatie van *Protestantse kerken – Hun pracht en kracht*, waarin ook nadrukkelijk aandacht is besteed aan middeleeuwse onderdelen die na de Reformatie in protestantse kerken werden gehandhaafd, zoals preekstoelen, doksalen en koorhekken.

Bij zijn pensioen in 2002 zei Steensma dat hij één dag feest zou vieren, één dag cadeaus zou uitpakken en vervolgens weer gewoon aan de slag zou gaan. Zo is het ook gegaan: in de jaren na zijn afscheid van de universiteit nam Steensma's productie als onderzoeker ieder jaar verder toe. Een keur aan onderwerpen betreffende het interieur van historische (en enkele moderne) kerken in Nederland werd belicht, voornamelijk in het Noorden. In het jaar van zijn pensioen bracht hij als redacteur een bundel uit over *Kerkrestauraties in Groningen*, aangeboden aan Harry de Olde bij zijn afscheid als voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken, waarin hij zelf een hoofdstuk schreef over kerkrestauraties en liturgisch meubilair.¹¹² Een inventarisatie uit de overige onderwerpen waarover hij publiceerde: de omgang met katholiek meubilair bij de Nederlandse Reformatie (2003);¹¹³ de viering van het avondmaal in Groninger kerken (2004);¹¹⁴ nieuw liturgisch meubilair in protestantse kerken (2005);¹¹⁵ kerkschatten in Oostergo ten tijde van de Reformatie (2005);¹¹⁶ doodssymboliek op grafstenen (2006);¹¹⁷ het adellijke kerkinterieur van Oosterwijtwerd (2007);¹¹⁸ de preekstoel van Pieterburen (2007);¹¹⁹ herenbanken in Groninger kerken (2007-

¹¹¹ 'Sporen van de katholieke eredienst in middeleeuwse Drentse kerken', in *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 124 (2007) 1-20.

¹¹² 'Kerkrestauratie en liturgisch meubilair in Groningen', in R. STEENSMA, H. BOEREMA & K. VAN DER PLOEG (red.): *Kerkrestauraties in Groningen* (Zutphen 2002) 63-72.

¹¹³ 'Desacralisatie binnen het gereformeerd protestantisme', in A.L. MOLENDIJK (red.): *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 211-232.

¹¹⁴ 'De viering van het avondmaal in Groninger kerken: ritueel en ruimte', in *Groninger kerken* 21 (2004) 102-107.

¹¹⁵ 'Nieuw liturgisch meubilair in protestantse kerken', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 21 (2005) 233-258.

¹¹⁶ 'Katholieke kerkschatten in Oostergo rond 1580', in *De vrije Fries* 85 (2005) 129-159.

¹¹⁷ 'Doodssymbolen op grafstenen. Rijkdom in Zuurdijk', in *Groninger kerken* 23 (2006) 9-12.

¹¹⁸ 'Een bijzondere jonker. In Oosterwijtwerd zorgde Gijsbert Herman Ripperda voor de complete kerkinrichting', in *Groninger kerken* 24 (2007) 54-55.

¹¹⁹ 'De rijk gesneden preekstoel van Pieterburen. Invloed van de Coccejanen, niet van de Vrijmetselaars', in *Groninger kerken* 24 (2007) 102-107.

2009);¹²⁰ eigen kenmerken van de Friese kerken (2008);¹²¹ koorhekken in Groningen (2009);¹²² de middeleeuwse kerk van Woltersum (2009);¹²³ preekstoel en doophek in Sexbierum (2009);¹²⁴ de preekstoel van Uithuizen (2010);¹²⁵ bankverhuur in Loppersum in de negentiende eeuw (2010);¹²⁶ de omgang met doophekken in Friese kerken (2010);¹²⁷ het Laatste Oordeel in Friese kerken (2011),¹²⁸ en de omgang met het lege koor na de Reformatie (2012).¹²⁹ Ook schreef hij in deze jaren een aantal monografische studies over afzonderlijke kerken, namelijk Beerta (2007), (met W. de Boer) Niebert (2008), de lutherse kerk in Groningen (2008), Wittewierum (2009), en Oostwold (2010), Ter Idzard (2010) en Marssum (2012).¹³⁰

In zijn laatste jaren zagen ook verschillende boeken en bundels van zijn hand het licht. In 2008 redigeerden wij samen – ik was hem inmiddels opgevolgd aan de Groningse faculteit – *De Groninger cultuurschat*, een rijk geïllustreerde bundel over Groninger kerken tussen 1000 en 1800, verschenen ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van de Stichting Oude Groninger Kerken. Een jaar

¹²⁰ ‘De herenbank. Kenmerkend onderdeel van het Groninger kerkinterieur’, in *Groninger kerken* 24 (2007) 33-40; ‘Verplaatsing en afbraak van herenbanken’, in *Ibidem* 24 (2007) 56-60; ‘De lotgevallen van de herenbanken in Tolbert’, in *Ibidem* 25 (2008) 25-28; ‘In Kolham liet Jeanne Nanninga-Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren de eigen herenbank afbreken’, in *Ibidem* 26 (2009) 23-24.

¹²¹ ‘Eigen skaaikenmerken fan de âlde Fryske tsjerken’, in *It beaken* 70 (2008) 41-54.

¹²² ‘Groninger koorhekken’, in *Groninger kerken* 26 (2009) 68-73 en ‘Het koorhek in Huizinge. Monument voor de omstreken jonker Berend Coenders van Helpen’, in *Groninger kerken* 26 (2009) 85-88.

¹²³ ‘De kerk van Woltersum: verrassende ontdekkingen over de middeleeuwse inrichting’, in *Groninger kerken* 26 (2009) 1-8.

¹²⁴ ‘Preekstoel en doophek in Sexbierum. Een uniek geheel’, in *Keppelstok* 79 (2009) 4-13.

¹²⁵ ‘De preekstoel’, in *Groninger kerken* 27 (2010) 98-100.

¹²⁶ ‘De klassemataatschappij in de kerk van Loppersum in 1832’, in *Groninger kerken* 27 (2010) 73-76.

¹²⁷ ‘Pracht en functie van het monumentale doophek. Herwaardering van een monumentaal “obstakel”’, in *Alde Fryske Tsjerken* 1 (2010) 23-28.

¹²⁸ ‘De voorstelling van “het Laatste Oordeel” in Friese kerken. Spiegel van angst voor dood en hel’, in *Alde Fryske Tsjerken* 5 (2011) 1-6.

¹²⁹ ‘De omgang met het lege koor. Van grafkapel en consistorie tot rommelhok en gevangenis’, *Alde Fryske Tsjerken* 7 (2012) 1-6.

¹³⁰ ‘De kerk van Beerta’, in *Groninger kerken* 24 (2007) 23-27; [met W. DE BOER:] ‘De kerk te Niebert’, in *Ibidem* 25 (2008) 1-8; ‘De evangelisch-lutherse kerk in Groningen: een Groninger lijst rond de lutherse zwaan’, in *Ibidem* 25 (2008) 65-70; ‘De kerk in Wittewierum. Bedevaartsoord voor gietijzerliefhebbers’, in *Ibidem* 26 (2009) 97-101; [met T. UFKES:] ‘De verdwenen middeleeuwse kerk van Oostwold (Westerkwartier)’, in *Ibidem* 27 (2010) 21-25; ‘De kerk in Ter Idzard: ‘grafkapel’ van de Idzaerda’s’, in *Alde Fryske Tsjerken* 1 (2010) 5-9; ‘De kerk in Marssum. Boeiende bouwgeschiedenis en monumentale inrichting’, in *Ibidem* 6 (2012) 10, 19-24.

later, in 2009, volgde het boek *Friese kerken. Een inleiding*, waarvoor Steensma de foto's leverde en Saskia van Lier de teksten schreef.¹³¹ Met uitgeverij Bornmeer in Gorredijk ontwikkelde Steensma een handzaam format voor monografische kerkbeschrijvingen. In 2009 verscheen een publicatie *Monumentale kerken in Achtkarspelen* en in 2010 volgde het boek *De Sint-Gertrudiskerk in Workum*.¹³² In 2011 verscheen een Duitstalig boek waaraan Steensma en ik bijna tien jaar hadden gewerkt over de middeleeuwse inrichting van de ca. 135 middeleeuwse kerken in Ostfriesland, de Duitse buurregio van Groningen: *Kirchen in Ostfriesland und ihre mittelalterliche Ausstattung*.¹³³ In het kader van deze uitgave werd een tentoonstelling georganiseerd in het Schlossmuseum van Jever en werd een speciaal themanummer van het tijdschrift *Groninger kerken* gewijd aan de overeenkomsten in kerkbouw en -inrichting tussen de middeleeuwse kerken in Groningen en Ostfriesland.¹³⁴ In 2012 publiceerde Steensma een doorwrochte detailstudie: *De koorbanken in de Martinikerk te Bolsward en hun Europese context*.¹³⁵ Hierin worden de Bolswarder banken geanalyseerd in het bredere kunsthistorische landschap tussen Vlaanderen en Noord-Duitsland. In het eerder genoemde, postuum uitgegeven boek *Protestantse kerken – Hun pracht en kracht* komen vele lijnen uit zijn lange onderzoekscarrière samen.

6. Tot besluit

De meest tastbare oogst van het wetenschappelijke leven van Regnerus Steensma zijn de meer dan 230 titels die op zijn naam staan, waaronder ca. 25 boeken, bundels en catalogi. Deze beslaan een zeer breed terrein, zowel in tijd als geografisch: zijn publicaties bestrijken de hele bandbreedte vanaf het middeleeuwse klooster op zijn Friese geboortegrond tot aan de hedendaagse kunst in New York. Daarnaast moet worden gewezen op een aantal publicaties van anderen die zonder zijn inzet het licht niet hadden gezien, zoals Adolf Pathuis' monumentale *Groninger Gedenkwaardigheden* en Wiert Berghuis' detailstudie over de bouwgeschiedenis van de Walfriduskerk in Bedum.¹³⁶ Ook stelde Steensma catalogi samen van het werk van verschillende kunstenaars, onder wie Gerrit

¹³¹ S. VAN LIER: *Friese kerken, een inleiding* (Gorredijk 2009).

¹³² *Monumentale kerken in Achtkarspelen* (Gorredijk 2009); *De Sint-Gertrudiskerk in Workum* (Gorredijk 2010).

¹³³ [Met J.E.A. KROESEN:] *Kirchen in Ostfriesland und ihre mittelalterliche Ausstattung* (Petersberg 2011).

¹³⁴ 'Groninger kerken / Ostfriesische Kirchen', in *Groninger kerken* 28 (2011) 29-48.

¹³⁵ *De koorbanken in de Martinikerk te Bolsward en hun Europese context* (Gorredijk 2012).

¹³⁶ A. PATHUIS: *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814* (Assen 1977); W.J. BERGHUIS: *De Walfriduskerk te Bedum. Een bijzondere bouwgeschiedenis ontrafeld* (Groningen 2006).

Terpstra en Henk ter Horst,¹³⁷ en inspireerde hij zijn (oud-)studenten tot de publicatie van verschillende studies.¹³⁸ In 1999 trad hij op als copromotor bij de promotie van Joost de Wal over aspecten van religie in de hedendaagse kunst en in 2003 opnieuw bij mijn promotie over het middeleeuwse altaarretabel in Spanje en Portugal.¹³⁹

Als redactievoorzitter heeft hij de koers van het tijdschrift *Groninger kerken* vanaf het eerste uur sterk bepaald en in 2010 was hij verantwoordelijk voor een ingrijpende *make-over* van het tijdschrift van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Ook heeft hij generaties Groningse theologiestudenten niet alleen inhoudelijk onderwezen, maar ook enthousiast en aandachtig begeleid. Hun dankbaarheid kreeg een warme neerslag in het *Liber studiosorum* dat hem werd aangeboden bij zijn afscheid. Aan dit bundeltje hechtte hij misschien nog wel meer dan aan zijn eigenlijke wetenschappelijke afscheidsbundel *Religieuze ruimte*.¹⁴⁰

Wat was het geheim van Regnerus Steensma? Dat hij een goed planner was, blijkt wel uit een map getiteld 'werkprojecten' die ik in zijn privé-archief vond. Ieder jaar keek hij achterom naar de oogst van het afgelopen jaar en blikte hij vooruit naar het jaar dat komen ging. Op deze momenten hield hij zichzelf op koers met voornemens als: 'Geen wetenschappelijke wildgroei', en 'Net alles kin: kar meitsje'.¹⁴¹ Steensma liet zijn voorkeur doorgaans duidelijk blijken. Daardoor was hij voor zijn omgeving altijd betrouwbaar en eerlijk, zonder verborgen agenda, maar met diezelfde duidelijkheid kon hij soms ook wat ongepolijst en inflexibel overkomen. Voor de mensen die hem beter leerden kennen bleek hij echter gul, innemend en verrassend humoristisch. Als dat mocht blijken, erkende hij altijd onmiddellijk het gelijk van een ander. Ook is Steensma steeds met zijn tijd meegegaan: na zijn aanvankelijke aarzeling werd hij een enthousiast computergebruiker en een hartstochtelijk beoefenaar van de digitale fotografie.

Maar niet alleen zijn productieve werkhouding en zijn doortastendheid hielden Regnerus Steensma op stoom, hij werd ook gedreven door een dieper liggende motivatie, zoals ik steeds weer merkte tijdens onze gezamenlijke reizen. Het genot van het onderweg zijn, van de eeuwenoude kerkinterieurs, van *Kaffee*

¹³⁷ [Met H. MOUS:] *Gerrit Terpstra* (Leeuwarden / Ljouwert 1991) en [met W. SCHUT & G. WIERDA:] *Henk Ter Horst: van verten en licht. 30 jaar schilderen 1964-1994* (Assen 1994).

¹³⁸ Te denken valt hier aan F.Z. ORT: *Zomaar een dak... Hervormde kerkbouw tussen 1945 en 1995* (Zoetermeer 1994) en K. DIJKSTRA: *Christelijke symbooltaal* (Baarn 1982).

¹³⁹ J. DE WAL: *Kunst zonder kerk. Aspecten van religie in de Nederlandse autonome beeldende kunst tussen 1945 en 1990, met bijzondere aandacht voor de jaren tachtig* (diss. Rijksuniversiteit Groningen 1999), handelsuitgave IDEM: *Kunst zonder kerk. Nederlandse beeldende kunst en religie, 1945-1990* (Amsterdam 2002); J.E.A. KROESEN: *Het middeleeuwse altaarretabel op het Iberisch Schiereiland. Vorm, plaats, boodschap* (diss. Rijksuniversiteit Groningen 2003), handelsuitgave IDEM: *Staging the liturgy. The medieval altarpiece in the Iberian peninsula* (= Liturgia condenda 22) (Leuven / Paris / Walpole, MA 2009).

¹⁴⁰ KROESEN, LUTH & MOLENDIJK (red.): *Religieuze ruimte* (zie noot 6).

¹⁴¹ 'Niet alles kan: keuzes maken.'

und Kuchen, ging steevast gepaard met een bijzonder intensief levensgevoel. De diepe ervaring van religie, cultuur en geschiedenis riep bij ons beiden een gevoel van verworteling op, van ingebed zijn in een groter verband. Het was dezelfde existentiële dimensie die Steensma in de jaren tachtig ook had gefascineerd in de moderne religieuze kunst. Achter de ruimten en de uiterlijke vormen speurde hij telkens naar de gewone mens die zoekt naar antwoorden op de grote levensvragen. Welke rol zijn persoonlijk geloof daarbij precies speelde, bleef vaak onbenoemd.

Bibliografie dr. Regnerus Steensma (1937-2012)

1963/1964

1. 'Middeleeuwse doopvonten in Noord-Nederland', in *Jaarboek voor de eredienst van de Nederlandse Hervormde kerk* (1963-1964) 145-157.

1966

2. *Vroomheid in hout en steen. Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland* (Baarn 1966 en latere drukken) 160 pp.
3. 'Vraagstukken rond de inrichting van de kerk', in *Eredienst* 1 (1966) 6-16.

1968

4. 'De interieurveranderingen bij de restauraties van de hervormde kerken te: Eenrum, Ezinge, Huizinge, Kantens, Leermens, Loppersum, Marsum, Wirdum (Gr.), 't Zandt en Zeerijp, uitgevoerd door het bureau Offringa c.s. te Groningen', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 4 (1968) 21-36.

1969

5. 'Geastlik libben yn Wûnseradiel', in J.J. SPAHR VAN DER HOEK (red.): *Geakunde Wûnseradiel* (Boalsert [Bolsward] 1969) 126-225.
6. 'De kerk van Oostum', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1969) 7-15.
7. 'It bistek fan de yn 1695 ny to bouwen tsjerke yn Toppenhuzen', in *De frije Fries* 49 (1969) 66-72.
8. 'In reglemint foar it plakforhieren yn de tsjerke van Wâldsein', in *Idem* 49 (1969) 100-103.

1970

9. *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften. Een inleiding en inventarisatie* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen) (Leeuwarden 1970) 317 pp.
10. *Langs de oude Groninger kerken* (Baarn 1970) 159 pp.
11. 'Ids Hoytes, in Snitser skiedskriuwer út de 16de ieu', in *Flecht op 'e koai. Stúdzjes oanbean oan prof. dr. W.J. Buma ta syn sechtichste jierdei* (Grins [Groningen] 1970) 130-132.
12. 'De strijd van de calvinisten tegen katholieke begrafenisgebruiken', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 5 (1970) 13-21.
13. [Met W.J. BERGHUIS:] 'De kerk te Janum', in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudbeidkundige Bond* 69 (1970) 53-61.
14. 'De oude Friese kerken', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1970) 1-24.
15. 'It interieur fan de tsjerke to Raerd (Rh.)', in *De frije Fries* 50 (1970) 73-82.

1971

16. *Langs de oude Friese kerken* (Baarn 1971) 159 pp.
17. [Met H. SCHOONHOVEN:] 'Antonius Folcardi van Boornbergum: pastoor in Reformaatietijd', in *De frije Fries* 51 (1971) 61-67.

1972

18. [Met T.F. CLEVERING-MEIJER:] *Het leven in en rond de oude Groninger kerken* (Leens 1972) 26 pp.

19. [Met J.F.N. VAN HARREVELT:] 'De preekstoel van Tinallinge en aanverwante typen', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1972) 115-120.
20. 'Inkelde oantekeningen by de bou fan de nije tsjerke to Ysbrechtum yn 1865', in *De vrije Fries* 52 (1972) 63-67.

1973

21. 'De kroniek van Peter van Thabor', in Peter Jacobsz VAN THABOR: *Historie van Vrieslant* (Leeuwarden 1973^r) I-XVII.
22. 'De peidoarren', in *Bydragen wijd oan de neitins fan mr. M.G. Oosterhout* (= Us wurk 21-22) (1972-1973) 211-214.
23. 'De kerk en toren te Saaksum', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1973) 7-15.

1974

24. *Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen. Een onderzoek inzake het huidige gebruik van de oude Groninger kerken alsmede, alsmede van de recent gebouwde hervormde kerken* (Groningen 1974) 214 pp.
25. 'De midseuske kleasters', in G. BAKKER (red.): *Wymbritseradiel, skiednis fan in greid-gritenij* (Boalsert [Bolsward] 1974) 28-52.
26. [Mederedacteur van:] *Nederlandse monumenten in beeld* 1-4 (Baarn 1974-1978).
27. 'Kerkelijke monumenten', in H.M. VAN DEN BERG et al.: *Nederlandse monumenten in beeld*. 1. *Groningen, Friesland, Drenthe* (Baarn 1974) 18-27.
28. 'Rond doopvont en altaar. Middeleeuwse kerkelijke voorwerpen in het Fries Museum', in *De vrije Fries* 54 (1974) 65-80.
29. 'Vijf jaar Stichting Oude Groninger Kerken', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1974) 201-208.
30. 'De plaats van de eerste 15 kerken van de Stichting in de Groninger bouwkunst', in *Idem* 209-215.

1975

31. *Verbeeld vertrouwen. De mens tussen kruisbout en doodskop* (Baarn 1975) 172 pp.
32. [Et al.:] *Om het gezicht van Friesland. Rapport over de bescherming van het karakteristieke uiterlijk van stad en dorp in Friesland* (Leeuwarden 1975) 63 pp.
33. [Met A.C. HONDERS & J. WIT (red.):] *Gratias agimus. Opstellen over danken en loven aangeboden aan prof. dr. W.F. Dankbaar* (Groningen 1975) 159 pp.
34. 'Protestantse dankoffers op middeleeuwse altaarstenen', in *Idem* 94-103.
35. 'Als de preekstoel aan de rol gaat', in H. SCHAAFSTMA et al.: *De kerk te kijk. Kerken in Noord-Holland uitgebeeld* (Ijmuiden 1975) 26-33.
36. 'De inventarisatie van het kunstbezit in het bisdom Groningen', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 9 (1975) 21-46.

1976

37. 'De kerkelijke bouwkunst in Groningen', in W.J. FORMSMA et al. (red.): *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1976) 657-686.
38. 'De inventaris van de kerk te Blessum', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1976) 17-20.
39. 'Hoe bilibje wy as Friezen ús monuminten en hwat dogge wy der mei?', in *De vrije Fries* 56 (1976) 5-18.

1977

40. *Langs de oude Drentse kerken* (Baarn 1977) 160 pp.
41. [Met A.C. HONDERS (red.):] *Langs Nederlandse orgels 1-4* (Baarn 1977-1979).
42. 'Eenige naegelaeten gedenckwaerdige overblijfselen. Herinneringen aan de katholieke eredienst in de Ommelanden', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1977) 151-167.

1979

43. 'De avondmaalsviering in de Christelijke Gereformeerde kerken van Noord-Nederland', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 13 (1979) 81-95.

1980

44. 'Waar principes niet gehinderd worden door oud meubilair', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 14 (1980) 76-82.

1981

45. *Kerken, wat doe je ermee* (Baarn 1981) 128 pp.
46. *Bebeer en onderhoud van kerkebouwen. Een bundel zakelijke informatie* (Hilversum 1981) 28 pp.
47. [Met F. YBEMA:] *Aldfaers erf. Frieslands verleden in beeld* (Baarn 1981) 102 pp.
48. 'Die Renovierung der evangelischen Kirche zu Müenzenberg', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 15 (1981) 51-56.
49. 'Die Renovierung der evangelischen Kirche zu Dreifelden', in *Idem* 15 (1981) 57-63.
50. 'Twaalf heiligen in de Sint-Maartenskerk te Franeker', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1981) 29-36.

1982

51. *Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken* (Baarn 1982) 272 pp.
52. 'De herinrichting van de Domkerk in Utrecht', in V. VAN WOERDEN et al.: *Droomboek bij de restauratie van de Domkerk in Utrecht* (Utrecht 1982) 32-38.
53. 'Ds. L. Hylarides en de restauraasje fan de tsjerke yn Stynsgea', in Ph.H. BREUKER & M. ZEEMAN (red.): *Freonen om ds. J.J. Kalma binne. Stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn fiifensawntichste jierdei* (Ljouwert [Leeuwarden] 1982) 158-164.
54. 'De middeleeuwse dorpskerk van Katlijk – gebouw en gebruik', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1982) 37-52.

1983

55. 'Moderne religieuze bouwkunst in de Verenigde Staten', in *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap* 17 (1983) 63-96.
56. 'Eenige naegelaeten gedenckwaerdige overblijfselen. Herinneringen aan de katholieke eredienst in de Ommelanden', in *Publicaties Stichting Oude Groninger kerken* (1983) 151-167.
57. 'De voorstellingen van het Laatste Oordeel in Groninger kerken en hun geestelijke achtergrond', in *Idem* (1983) 197-220.

1984

58. *De geschiedenis van kerkbouw en kerkegebruik* (ongepubliceerde syllabus, Groningen 1984) 224 pp.
59. 'De gebruiksmogelijkheden van de vier binnenstadkerken in Groningen', in *Groninger kerken* 1 (1984) 60-67.
60. [Met H.G. DE OLDE:] 'De plaats van het orgel in het middeleeuwse kerkgebouw, in het bijzonder in de provincie Groningen', in *Idem* 85-91.

1985

61. [Met J. VAN AARTSEN & W.J. BROMBACHER:] *Omgaan met kerkgebouwen* (Groningen 1985) [= *Eredienstwaardig* 1/5 (1985) 209-264].
62. [Met S. TEN HOEVE & G.P. KARSTKAREL (red.):] *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik* (Baarn 1985) 168 pp.
63. 'Sacristieën', in *Idem* 71-74.
64. 'Het middeleeuwse kerkinterieur', in *Idem* 78-85
65. 'De lotgevallen van kerken', in *Idem* 156-158 en 162-165.
66. 'Beeldende kunst van Berend Hendriks in Nederlandse kerken', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 1 (1985) 135-172.

1986

67. [Met C.A. VAN SWIGCHEM (red.):] *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw* (Kampen 1986) 238 pp.
68. 'Kerkbouw in de jaren zestig. Op zoek naar nieuwe uitdrukkingskracht', in *Idem* 100-119.
69. 'De liturgische inrichting', in *Idem* 137-152.
70. 'Beeldende kunst na 1945', in *Idem* 212-229.
71. *Tussen identificatie en afscheid. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst* (Kampen 1986) 22 pp.
72. [met R. HODEL:] *Het Avondmaal* (Leeuwarden 1986) 48 pp.
73. 'Veranderingen in de visie op het kerkgebouw', in *Mededelingen van de prof. dr. G. van der Leenstichting* 62 (1986) 5502-5513.

1987

74. *In de spiegel van het beeld. Kerk en moderne kunst* (Baarn 1987) 176 pp.
75. 'Kirchenrenovierungen in Süd-Hessen. Gottesdienst und Gemeindeleben in Denkmalgeschützten Kirchenräumen', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 3 (1987) 141-180.
76. 'De lotgevallen van een voormalige kloosterkerk', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1987) 50-61.

1988

77. *De collectie Hellinga* (Groningen 1988) 20 pp.
78. 'Secularisatie van kerkgebouwen', in H. BERKHOF & M. HEYMANS et al.: *Voorbij domineesland. De gevolgen van de secularisatie* (Amersfoort / Amsterdam 1988) 185-190.
79. 'Moderne Kunst in bilderlosen Kirchen. Experimente in reformierten Kirchen der Niederlande,' in A. MERTIN & H. SCHWEBEL (Hrsg.): *Kirche und moderne Kunst. Eine aktuelle Dokumentation* (Frankfurt am Main 1988) 74-86.
80. 'De receptie van de tentoonstelling "Ecce homo" in de Grote Kerk te Leeuwarden', in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 4 (1988) 295-343.

1989

81. 'Hedendaagse kunst voor de hervormde kerk van Sappemeer', in *Groninger kerken* 6 (1989) 88-91.

1990

82. *Michel van Overbeeke. Berg van eenzaamheid* (Groningen 1990) 72 pp.
83. [(red.):] *Met de dood in de ogen. Hedendaagse kunst uit Friesland rond het thema sterven, dood en vergankelijkheid / Mit dem Tod in den Augen. Gegenwartskunst aus Friesland rundum das Thema Sterben, Tod und Vergänglichkeit* (Groningen 1990) 72 pp.
84. 'Met de dood in de ogen', in *Idem* 7-14
85. 'De kunstwerken', in *Idem* 27-67.
86. 'De strijd rond een modern altaarstuk in Nuenen', in Ch. CASPERS & M. SCHNEIDERS (eds.): *Omnes circumadstantes. Contributions towards a history of the role of people in the liturgy presented to Herman Wegman* (Kampen 1990) 262-278.
87. 'Enige opmerkingen over de samenhang tussen de thematiek van middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen en hun plaats in het kerkgebouw', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 6 (1990) 223-254.
88. 'Sint Christoforus in Friesland', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1990) 222-234.

1991

89. *Ontmoetingen tussen kerk en hedendaagse kunst* (= Werkboekjes voor de eredienst 6) (Voorburg 1991) 31 pp.
90. [met H. MOUS:] *Gerrit Terpstra* (Leeuwarden / Ljouwert 1991) 96 pp.
91. 'Intensivering, aanklacht en zinvragen in de hedendaagse religieuze kunst', in D. VAN SPEYBROEK, W. CLAESSENS, F. MAAS & P. VAN TONGEREN (red.): *Kunst en religie. Sporen van reële aanwezigheid* (= Annalen van het Thijmgenootschap 79/1) (Baarn 1991) 16-38.
92. [Met R.H. KNIJFF:] 'The function of the churchbuilding as the centre of the parish. A study of ten modern churches in Helsinki', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 7 (1991) 213-242.

1992

93. [Met R.H. KNIJFF:] *Model Oranjekapel. Vervanging van grote kerken door kleine* (Zoetermeer 1992) 142 pp.
94. 'Bijbelverhaal en beeldtaal', in M.L. DE BOER et al. (red.), *Leven met toekomst 1* (Kampen 1992) 665-675.
95. 'Säkularisierung in den Niederlanden. Modelle neuer Nutzungen von Kirchengebäuden', in *Kunst und Kirche* 55 (1992) 208-210.
96. 'De receptie van de tentoonstelling "Met de dood in de ogen" in de Grote Kerk te Leeuwarden', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 8 (1992) 169-202.
97. 'Bijbelse symboliek op de herenbank van Eysa de Wendt in Kollum', in *Publicaties Stichting Alde Fryske Tsjerken* (1992) 59-65.

1993

98. *Mysterie en vergezicht. Over het gebruik van hedendaagse beeldende kunst in de liturgie* (Baarn 1993) 104 pp.

99. 'Why does the image of suffering continue to dominate in modern religious art?', in F. BROUWER & R.A. LEAVER (eds.): *Ars et musica in liturgia. Celebratory volume presented to Casper Honders on the occasion of his seventieth birthday on 6 June 1993* (Utrecht 1993) 187-197.
100. 'Het bijbelverhaal in de hedendaagse kunst', in M.L. DE BOER et al. (red.): *Leven met toekomst 2* (Kampen 1993) 723-731.
101. [Met J. JACOBS:] 'Sebastiaan in de hedendaagse kunst in Nederland', in J. VAN HERWAARDEN et al. (red.): *Sebastiaan. Martelaar of mythe* (Zwolle 1993) 127-137.
102. 'Hedendaagse kunst in protestantse kerkdiensten', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek 9* (1993) 133-144.
103. 'Opstandingsbeelden in kerkdiensten', in *Mededelingen van de prof. dr. G. van der Leeuwstichting 68* (1993) 623-624.
104. 'De liturgische inrichting van kleine kerken', in *Eredienstvaardig 9,6* (1993) 242-253.

1994

105. *Met loden vleugels. Zoektocht naar zingeving bij Groningse kunstenaars* (Groningen 1994) 104 pp.
106. 'De kunstwerken', in *Idem 9-71*
107. 'Kunst en zingeving: vroeger en nu', in *Idem 87-90*.
108. [Met W. SCHUT & G. WIERDA (red.):] *Henk ter Horst: van verten en licht, 30 jaar schilderen 1964-1994* (Assen 1994) 36 pp.
109. 'Bijbelverhalen en menselijke existentie', in *Idem 22-34*.
110. 'Blick über die Grenzen. Zur Situation von Stadtkirchen in den Niederlanden', in H. SCHWEBEL & M. LUDWIG (Hrsg.): *Kirchen in der Stadt. Erfahrungen und Perspektiven* (Marburg 1994) 135-144.
111. "'Worship and witness". Citykirchen-Impressionen aus New York', in *Idem 145-147*.
112. 'Reformierte Experimente. Erfahrungen in den Niederlanden', in H.-M. BARTH & C. ELSAS (Hrsg.): *Bild und Bildlosigkeit. Beiträge zum interreligiösen Dialog* (Rissen 1994) 75-84.
113. 'Het interieur van de Goede Herder-kerk in St. Oedenrode', in P. DIJKEMA: *Kerk van de parochie 'De Goede Herder' St. Oedenrode-Eerschot 1963-nu* (s-Hertogenbosch 1994) 29-35.
114. [Met P.P. LÖJJA:] 'Modern altarpieces in Finnish churches', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek 10* (1994) 139-226.
115. 'Religieuze kunst die schockeert', in *Speling 46/3* (1994) 37-46.
116. 'Enkele uitgangspunten bij de (her)inrichting van een katholieke kerk', in *Tijdschrift voor liturgie 78* (1994) 332-334.

1995

117. *Het Friese kerkinterieur. Geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal* (Leeuwarden / Ljouwert 1995) 207 pp.
118. [Red.:] *Jezus is boos. Het beeld van Christus in de hedendaagse kunst* (Zoetermeer 1995) 168 pp.
119. 'De kerk en het nieuwe Christusbeeld', in *Idem 53-64*.
120. 'De kunstwerken', in *Idem 65-165*.
121. [Met I. LEINO:] *Between Jesus and Väinämöinen. The image of Christ in the present day Finnish art / Vapahatajasta Väinämöiseen. Kristuskuva suomalaisessa nykytaiteessa* (Groningen 1995) 88 pp.

122. 'The works of art', in *Idem* 32-88.
123. 'Doodssymboliek op Groninger grafzerken. Een terreinverkenning', in J.W. BOERSMA & C.J.A. JÖRG (red.): *Ere-saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen 1995) 143-155.
124. 'Diversiteit bij het gebruik van beeldende kunst in de eredienst', in H.S. BENJAMINS, G.D.J. DINGEMANS et al. (red.): *Evangelie en beschaving. Studies bij het afscheid van Hans Roldanus* (Zoetermeer 1995) 211-225.
125. "'Jezus is boos" in de kerkdienst. Reacties op drie hedendaagse kunstwerken tijdens de eredienst', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 223-258.

1996

126. 'Between Jesus and Väinämöinen. A new relation between church and art', in L.-A. PAAVOLA (ed.): *Ars Ecclesiastica. The church as a context for visual arts* (Helsinki 1996) 66-76.
127. 'Natuursymboliek in religieuze kunst', in A. MULDER & T. SCHEER (red.), *Natuurlijke theologie (= Liturgie en perspectief 6)* (Baarn 1996) 160-172.
128. 'Rettung alter Groninger Kirchen. Eine Stiftung als Besitzerin von 41 Dorfkirchen', in *Kunst und Kirche* 59 (1996) 164-165.
129. '*Lex speculum maledictionis*. De voorstelling van "Wet en evangelie" in het Friese kerkinterieur van de 17de en 18de eeuw', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 56-81.

1997

130. [Met J. BLAETTLER (red.):] *The One Chosen. Images of Christ in recent New York art* (Fairfield, CT 1997) 38 pp.
131. [Met J.W. NIEBOER:] 'Christ in New York: Recent Representations', in *Idem* 6-16.
132. [Met Ch.-G. NEUBERT:] *Reliquie Mensch. Das Christusbild in der Berliner Gegenwartskunst / Reliek mens. Eigentijdse visies op Christus. Beelden uit Berlijn* (Berlin 1997) 127 pp.
133. 'Die Kunstwerke', in *Idem* 15-72.
134. 'Christusbilder in Berlin. Ein Vergleich mit den Niederlanden, Finnland und New York' / 'Beelden van Christus in Berlijn. Een vergelijking met Nederland, Finland en New York', in *Idem* 91-100.
135. [Met J.E.A. KROESEN:] 'Oude retabels in New Mexico. Spaanse invloeden op altaarkunst in de Verenigde Staten', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 13 (1997) 247-277.

1998

136. [Met G.P. LUTTIKHUIZEN (red.):] *Eeuwig kwetsbaar. Hedendaagse kunst en religie* (Zoetermeer 1998) 152 pp.
137. 'Kunst als uiting van religieus zoeken', in *Idem* 21-32.
138. 'Sporen van de katholieke eredienst in hervormde Drentse kerken', in M.A.W. GERDING et al. (red.): *In alle onwetenschap, bijsterije unde wildicheyt. De Reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw* (Delft 1998) 199-223.
139. 'De plaats van de avondmaalsviering in monumentale hervormde kerken', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 14 (1998) 173-196.
140. 'Het Groninger torenlandschap voor 1500', in *Groninger kerken* 15 (1998) 109-113.

1999

141. [Met G. DINGEMANS & J. KRONENBURG (red.):] *Kain of Abel... Kunst in de kerkdienst: twee vijandige broeders?* (Zoetermeer 1999) 164 pp.
142. 'De realisatie van de meerwaarde van kunst in de kerkdienst', in *Idem* 131-138.
143. 'Tussen crucifix en Black Magic', in *Idem* 55-63.
144. 'De iconografie van de middeleeuwse doopvont in Nederland', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 15 (1999) 155-184.
145. 'Middeleeuwse doopvonten uit Friese kerken', in *Keppelstok* 58 (1999) 183-206.

2000

146. 'Het kruis onbewoonbaar verklaard. Beelden van de dood van Christus en het christendom in de hedendaagse kunst', in B. VAN IERSEL, W. DE MOOR & P. VERDULT (red.): *Onuitwisbaar aangedaan. Over beeldende kunst en religie* (Leende 2000) 132-141.
147. 'The image of Christ in contemporary British art', in *Arts. The arts in religious and theological studies* 12 (2000) 30-38.
148. 'Het middeleeuwse doksaal in Nederland', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 16 (2000) 187-218.
149. 'Twee protestantse drieliuken', in *Idem* 16 (2000) 219-233.
150. 'Het principaelste en noodichste fundament... De symboliek van Wet en Evangelie in Friese kerken', in *Keppelstok* 60 (2000) 4-26.
151. 'Protestantse tekstschilderingen in Groninger kerken', in *Groninger kerken* 17 (2000) 36-47.

2001

152. [Met J.E.A. KROESEN (red.):] *De rechtbank in de Oude Boteringestraat. Het gebouw en zijn bewoners* (Groningen 2002) 109 pp.
153. 'Beeldende kunst', in *Idem* 59-63.
154. 'The use of images to intensify the liturgy in Protestant contexts', in P. POST, G. ROUWHORST, L. VAN TONGEREN & A. SCHEER (eds.): *Christian feast and festival. The dynamics of western liturgy and culture* (Leuven / Paris / Sterling, VA 2001) 677-701.
155. 'De samenhang tussen de thematiek van schilderijen en hun plaats in de kerk', in R.-J. GROTE & K. VAN DER PLOEG (red.): *Muurschilderkunst in Nedersaksen, Bremen en Groningen. Vensters op het verleden* (Hannover / Groningen 2001) 98-101.
156. 'De voorstelling van het Laatste Oordeel in Groninger kerken', in *Idem* 142-148.
157. 'Leven en betekenis van Christus in schilderijen in Groninger kerken', in *Idem* 159-164.
158. 'Kirche und Denkmalschutz in den Niederlanden', in *Nichts für die Ewigkeit? Kirchengebäude zwischen Wertschätzung und Alllast* (= Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz 63) (Bonn 2001) 35-37.
159. 'Doksalen in Noordduitse dorpskerken', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 17 (2001) 257-269.
160. 'Drie middeleeuwse preekstoelen in Groningen', in *Groninger kerken* 18 (2001) 70-76.

2002

161. [Met H. BOEREMA & K. VAN DER PLOEG (red.):] *Kerkrestauraties in Groningen. Studies voor Harry de Olde bij zijn afscheid als voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken* (Zutphen 2002) 205 pp.

162. 'Kerkrestauratie en liturgisch meubilair in Groningen', in *Idem* 63-72.
 163. 'De koorafscheiding in Engeland', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 18 (2002) 61-76.
 164. 'Sacramentsnissen in Groninger kerken', in *Idem* 18 (2002) 77-99. [= nr. 168]

2003

165. 'Desacralisatie binnen het gereformeerd protestantisme. De protestantse omgang met de inventaris van de voormalige katholieke kerken', in A.L. MOLENDIJK (red.): *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 211-232.
 166. 'Lettner in norddeutschen Dorfkirchen', in *Emder Jahrbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands* 83 (2003) 88-100.
 167. 'Bronzen doopvonten in Noord-Duitsland. Uitersten in vormgeving', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) 197-213.
 168. 'Sacramentsnissen in Groninger kerken', in *Groninger kerken* 20 (2003) 111-123. [= nr. 164]

2004

169. [Met J.E.A. KROESEN:] *The Interior of the Medieval Village Church / Het middeleeuwse dorpskerkinterieur* (Leuven / Paris / Dudley, MA 2004) 430 pp.
 170. 'Ontdekking van een Christuskop in Tinallinge. Nieuwe gegevens over Groninger sacramentsnissen', in *Groninger kerken* 21 (2004) 85-88.
 171. 'De viering van het avondmaal in Groninger kerken: ritueel en ruimte', in *Idem* 21 (2004) 102-107.
 172. 'Het geheim van de lege nis. Sporen van de katholieke eredienst in Friese kerken', in *Keppelstok* 68 (2004) 4-45.
 173. 'Nissen in Friese kerken. Reacties en aanvullingen', in *Idem* 69 (2004) 18-21.
 174. 'Nissen en schilderijen als sporen van de katholieke eredienst in de middeleeuwse kerken van Noord-Holland', in *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 59 (2004) 3-29.

2005

175. *Het gebruik van de middeleeuwse kerken in Overijssel voor de katholieke eredienst* (Delden 2005) 46 pp.
 176. 'Die bewahrende Kraft des Luthertums in Buttforde und Funnix', in M. LUDWIG (Hrsg.): *Kunst, Raum, Kirche. Eine Festschrift für Horst Schwebel zum 65. Geburtstag* (Lautertal 2005) 79-88.
 177. 'Nieuw liturgisch meubilair in protestantse kerken', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 21 (2005) 233-258.
 178. 'Problemen bij het gebruik van monumentale kerken: (1) Conflict tussen zichtbaarheid en flexibiliteit', in *Kerkebeber* (april 2005) 134-135.
 179. 'Problemen bij het gebruik van monumentale kerken: (2) Ruimten voor ontmoeting en gemeentewerk', in *Idem* (mei 2005) 168-169.
 180. 'Problemen bij het gebruik van monumentale kerken: (3) Conflicten met monumentenzorg', in *Idem* (juni 2005) 202-204.
 181. 'Problemen bij het gebruik van monumentale kerken: (4) Het doophek', in *Idem* (juli 2005) 236-237.
 182. 'Piscina's in Groninger kerken', in *Groninger kerken* 22 (2005) 65-74.
 183. 'Katholieke kerkschatten in Oostergo rond 1580', in *De vrije Fries* 85 (2005) 129-159.

2006

184. ‘Sporen van de katholieke eredienst in middeleeuwse Zeeuwse kerken’, in *Bulletin van de Stichting Oude Zeeuwse Kerken* 57 (2006) 3-27.
185. ‘Doodssymbolen op grafstenen. Rijkdom in Zuurdijk’, in *Groninger kerken* 23 (2006) 9-12.
186. ‘Verdwenen zijaltaren in Groninger kerken 1: De dorpskerken’, in *Idem* 23 (2006) 33-40.
187. ‘Verdwenen zijaltaren in Groninger kerken 2: De stadskerken in Groningen en Appingedam’, in *Idem* 23 (2006) 86-91.
188. “‘Dit vat heft geven...’ Middeleeuwse doopvonten in Groningen’, in *Idem* 23 (2006) 119-124.
189. ‘Lekenbanken in Friese kerken vóór de Reformatie’, in *Keppelstok* 72 (2006) 4-14.

2007

190. ‘Bentheimer doopvonten en wijwaterbekkens in Nederland’, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2007) 103-120.
191. ‘Sporen van de katholieke eredienst in middeleeuwse Drentse kerken’, in *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 124 (2007) 1-20.
192. ‘De kerk van Beerta’, in *Groninger kerken* 24 (2007) 23-27.
193. ‘De herenbank. Kenmerkend onderdeel van het Groninger kerkinterieur’, in *Idem* 24 (2007) 33-40.
194. ‘Een bijzondere jonker. In Oosterwijtwerd zorgde Gijsbert Herman Ripperda voor de complete kerkinrichting’, in *Idem* 24 (2007) 54-55.
195. ‘Verplaatsing en afbraak van herenbanken’, in *Idem* 24 (2007) 56-60.
196. ‘De rijk gesneden preekstoel van Pieterburen. Invloed van de Coccejanen, niet van de Vrijmetselaars’, in *Idem* 24 (2007) 102-107.

2008

197. [Met J.E.A. KROESEN (red.):] *De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800* (Groningen / Assen 2008) 160 pp.
198. ‘Sacrale sporen. De middeleeuwse kerkinrichting’, in *Idem* 63-80.
199. [met W. DE BOER:] ‘De kerk te Niebert’, in *Groninger kerken* 25 (2008) 1-8.
200. ‘De lotgevallen van de herenbanken in Tolbert’, in *Idem* 25 (2008) 25-28.
201. ‘De evangelisch-lutherse kerk in Groningen: een Groninger lijst rond de lutherse zwaan’, in *Idem* 25 (2008) 65-70.
202. ‘De iconografie van de laatmiddeleeuwse Friese priesterzerken. Spiegel van een overgangstijd’, in *De vrije Fries* 88 (2008) 65-86.
203. ‘Eigen skaaikenmerken fan de âlde Fryske tsjerken’, in *It beaken* 70 (2008) 41-54.

2009

204. *Monumentale kerken in Achtkarspelen* (Gorredijk 2009) 80 pp.
205. [Met S. VAN LIER:] *Friese kerken, een inleiding* (Gorredijk 2009) 175 pp.
206. ‘De kerk van Woltersum: verassende ontdekkingen over de middeleeuwse inrichting’, in *Groninger kerken* 26 (2009) 1-8.
207. ‘In Kolham liet Jeanne Nanninga-Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren de eigen herenbank afbreken’, in *Idem* 26 (2009) 23-24.
208. ‘Groninger priesterzerken’, in *Idem* 26 (2009) 40-44.
209. ‘Groninger koorhekken’, in *Idem* 26 (2009) 68-73.

210. 'Het koorhek in Huizinge. Monument voor de omstreden jonker Berend Coenders van Helpen', in *Idem* 26 (2009) 85-88.
211. 'De kerk in Wittewierum. Bedevaartsoord voor gietijzerliefhebbers', in *Idem* 26 (2009) 97-101.
212. 'Preekstoel en doophek in Sexbierum. Een uniek geheel', in *Keppelstok* 79 (2009) 4-13.

2010

213. *De Sint-Gertrudiskerk in Workum* (Gorredijk 2010) 80 pp.
214. 'Hoe God opnieuw verschijnt in Zeerijp. Vormen van Godsbeleving in een oude kerk', in J.E.A. KROESEN, Y.B. KUIPER & P.G.T. NANNINGA (red.): *Religie en cultuur in hedendaags Nederland. Observaties en interpretaties* (Assen 2010) 14-21.
215. [Met T. UFKES:] 'De verdwenen middeleeuwse kerk van Oostwold (Westerkwartier)', in *Groninger kerken* 27 (2010) 21-25.
216. 'De klassematachappij in de kerk van Loppersum in 1832', in *Idem* 27 (2009) 73-76.
217. 'De preekstoel', in *Idem* 27 (2009) 98-100.
218. 'De kerk in Ter Idzard: 'grafkapel' van de Idzaerda's', in *Alde Fryske Tsjerken* 1 (2010) 5-9.
219. 'Pracht en functie van het monumentale doophek. Herwaardering van een monumentaal "obstakel"', in *Idem* 1 (2010) 23-28.
220. 'Gotiek in Zevenwouden', in *Idem* 2 (2010) 1-4.

2011

221. [Met J.E.A. KROESEN:] *Kirchen in Ostfriesland und ihre mittelalterliche Ausstattung* (Petersberg 2011) 272 pp.
222. [Met J.E.A. KROESEN:] 'Experiencing the numinous in a medieval village church: The protestant church at Zeerijp', in P. POST, A.L. MOLENDIJK & J.E.A. KROESEN (eds.): *Sacred places in modern western culture* (Leuven / Paris / Walpole, MA 2011) 143-149.
223. 'Groninger kerken / Ostfriesische Kirchen', in *Groninger kerken* 28 (2011) 29-48.
224. 'Lage aanbouwen voor zijaltaren. Een specifiek kenmerk van het romaans in Friesland', in *Alde Fryske Tsjerken* 4 (2011) 1-5.
225. 'De voorstelling van "het Laatste Oordeel" in Friese kerken. Spiegel van angst voor dood en hel', in *Idem* 5 (2011) 1-6.

2012

226. [Met J.E.A. KROESEN:] *The interior of the medieval village church* (Second revised and expanded edition) (Leuven / Paris / Walpole, MA 2012) 392 pp.
227. *De koorbanken in de Martinikerke te Bolsward en hun Europese context* (Gorredijk 2012) 240 pp.
228. 'Minder religie en meer cultuur. Het hedendaagse gebruik van de stichtingskerken' in *Groninger kerken* 29 (2012) 13-15.
229. 'Nieuwe spiritualiteit in een oude kerk: ervaringen van bezoekers in Zeerijp', in *Idem* 29 (2012) 16-17.
230. 'De kerk in Marssum. Boeiende bouwgeschiedenis en monumentale inrichting', in *Alde Fryske Tsjerken* 6 (2012) 10, 19-24.
231. 'De omgang met het lege koor. Van grafkapel en consistorie tot rommelhok en gevangenis', in *Idem* 7 (2012) 1-6.

2013

232. *Protestantse kerken – Hun pracht en kracht* (bezorgd en ingeleid door J.E.A. KROESEN) (Gorredijk 2013) 272 pp.

Dr. Justin E.A. Kroesen is Universitair Docent Kunstgeschiedenis van het Christendom aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. In 2004 volgde hij in deze functie zijn leermeester dr. Regnerus Steensma op. Samen deden zij jarenlang onderzoek, voornamelijk naar de liturgische inrichting van middeleeuwse kerken in binnen- en buitenland.

E-mail: j.e.a.kroesen@rug.nl.